

N
7810
55
1892

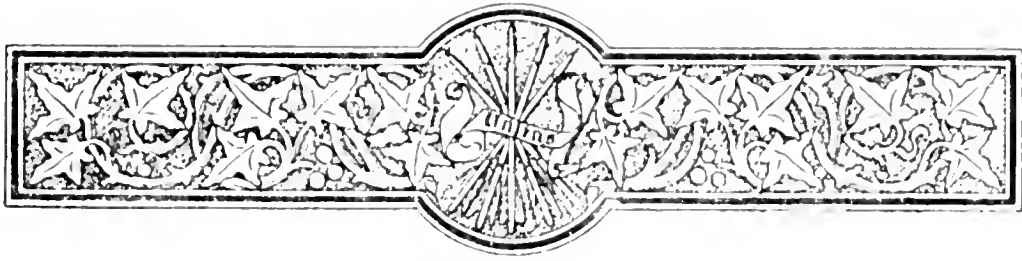
ST. BERNULPHUS-GILDE

UTRECHT.

VERSLAG 1892.

S^{T.} **B**ERNULPHUS-**G**ILDE

UTRECHT.

VERSLAG 1892.

BESCHERMHEER:

Z. D. H. Mgr P. M. SNOEKELS,

Aartsbisschop van Utrecht.

Bestuur

G. W. VAN HEUKELUM,
Pastoor te Jutfaas, Deken.
J. F. A. LINDSEN,
Oudheidkundige te Utrecht, Twee Deken.
Dr. ANDREAS JANSEN,
Professor te Rijsenburg, 1° Secretaris.
J. H. BROM
Goudsmid te Utrecht, 2° Secretaris.
L. FOCK,
Kapelaan te Utrecht, Penningmeester.
T. H. KORTENHORST,
Pastoor te Abcoude, Raadslid.
W. MENGELBERG,
Beeldhouwer te Utrecht, Raadslid.

Commissie voor het Verslag.

G. W. VAN HEUKELUM,
Pastoor te Jutfaas, Voorzitter.
Dr. ANDREAS JANSEN,
Professor te Rijsenburg, Secretaris.
M. H. RADEMAKER,
Kapelaan te Baarn.
ALFRED TEPE,
Architect te Rijsenburg.
W. MENGELBERG,
Beeldhouwer te Utrecht.
J. H. BROM,
Goudsmid te Utrecht.

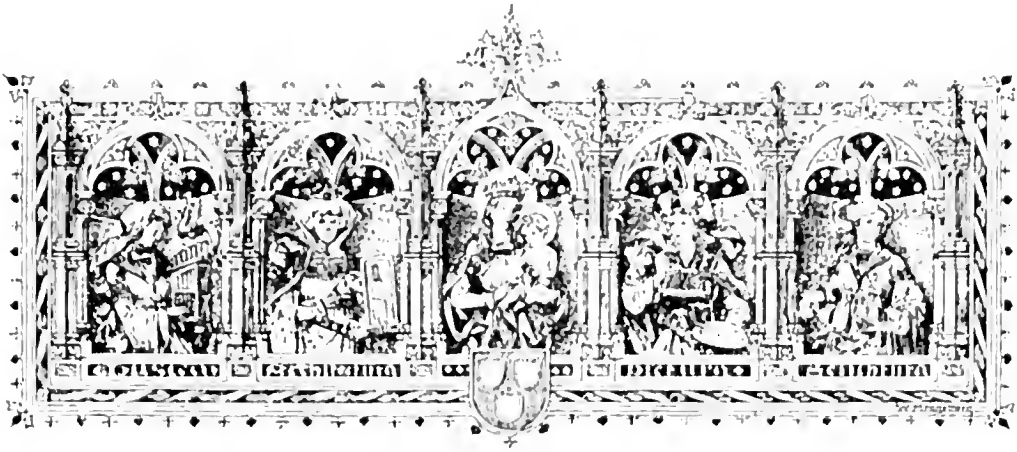
Bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum.

G. W. VAN HEUKELUM, Pastoor te Jutfaas, *Directeur.*
J. F. A. LINDSEN, Oudheidkundige te Utrecht, *Conseruator.*
T. H. KORTENHORST, Pastoor te Abcoude, |
H. VAN DE WETERING, Pastoor van Hilversum, | *Secretarissen.*
Dr. A. C. M. SCHAEPMAN, Secretaris van het Aartsbisdom, *Bibliothecaris.*

VERGADERINGEN

VAN HET

ST. BERNULPHUS-GILDE.

VERGADERING VAN 3 MAART 1892.

DE notulen der vorige zitting werden voorgelezen en goedgekeurd, waarna als gewone leden werden aangenomen,

bij acclamatie: de Wel.Eerw. Heer F. H. W. Bult, Rector van het St. Gregorius-huis te Utrecht, bij stemming: de Heer Frans van Rossum, Boekhandelaar te Utrecht.

Voor een talrijk gehoor traden vervolgens op de deken en de tweede secretaris. Laatstgenoemde hield de lezing, welke men achter de verslagen van dit jaar in haar geheel kan lezen, over de voornaamste zilverwerken, welke wij gedurende onze laatste gildereis gelegenheid hadden te bezichtigen; de deken onderhield zijne hoorders eveneens over een monument, hetwelk wij in het vorig jaar bezochten: *de carolingische kapel op het Valkenhof van Nijmegen*. Na, in zooverre zulks nog mogelijk is, de historie te hebben geschetst van deze even eerbiedwaardige als interessante ruïne, gaf spreker er eene nauwkeurige be-

schrijving van, welke hij verduidelijkt door de teekeningen, voor ruim twintig jaren door zijn vriend, den bouwmeester Hugo Schneider, vervaardigd. Toen toch had de deken met genoemden architect, die belast was met de restauratiewerken aan het Octogoon van Aken en zeer zeker een der grootste autoriteiten is op het gebied der carolingische architectuur, de kapel nauwkeurig en zorgvuldig opgenomen. Naar beiden toen meenden, waren de oudere, vermoedelijk carolingische bestanddeelen der kapel met voldoende zekerheid van de niet belangrijke latere toevoegsels en veranderingen te onderscheiden, en zoude het niet moeilijk vallen, mits men met de vereischte behoedzaamheid te werk ging, het interessante gebouw in zijn oorspronkelijken staat te herstellen. Slechts omtrent enkele punten van ondergeschikten aard kon men eenigen twijfel koesteren. Ten bewijze toonde spreker het restauratieplan door Schneider ontworpen. De deken was ook thans nog van gevoelen, dat eene restauratie volgens dit plan hoogst wenschelijk zoude zijn. De bedenking, dat zoodanige restauratie een thans wellicht nog mogelijk nader onderzoek naar den oorsprong van de kapel en hare onderdeelen voor de toekomst onmogelijk zoude maken, woog bij hem niet zwaar. Men kon toch onder het werk van al de details nauwkeurige beschrijvingen en photographische afbeeldingen vervaardigen. Spreker uitte daarom den wensch, dien de Gildebroeders betuigden te deelen, dat men weldra tot eene restauratie van het monument in den aangeduiden zin mocht overgaan, daar anders te vreezen stond, dat het allengs geheel zou verdwijnen.

Na eene korte pauze deelt de deken mede, dat de door hem aangelegde en voor het museum bestemde verzameling van teekeningen en gravure's reeds bijna gereed is gekomen. De inhoud der portefeuille's is gerangschikt als volgt: 1) „Ultraiectum sacrum," bevattende platte gronden van Utrecht, teekeningen van de vijf kapittelkerken, van de parochie- en kloosterkerken, reproductie's van kloosters, gasthuizen enz., van adellijke huizen en kasteelen; 2) reproductie's van oude kerken van Nederland; 3) teekeningen van de in de laatste vijftig jaren gebouwde kerken; 4) een iconographisch album, en een album van portretten van beroemde mannen uit onze kerkelijke geschiedenis. De deken doet ten behoeve van al deze verzamelingen een beroep op de medewerking der leden en sluit daarna de vergadering.

VERGADERING VAN 7 APRIL 1892

VOOR de talrijk opgekomen leden, onder welke zich ook het corresponderend lid, Pastoor M. Willemsen van St. Odilienberg bevond, deelde de deken na goedkeuring van de notulen der vorige zitting het plan mede voor de aanstaande Gildereis. Zij zoude gericht zijn naar Keulen. Met luid applaus werd dit besluit van het bestuur begroet. Reeds mocht de deken de verwachting uiten, dat de HoogEerw. Heer Kan. Alexander Schnütgen, ons beroemd eeredid, den gildebroeders tot gids zou strekken. Ging deze verwachting in vervulling, dan zouden, zoo meende spreker, de deelnemers aan de reis in korten tijd niet slechts veel zien, maar tevens veel leeren. Op grond van de ondervinding, in het vorig jaar opgedaan, had het bestuur besloten, de kunstreis te ondernemen niet in den herfst, daar dan vele leden niet kunnen deelnemen aan den tocht, maar volgens de oude traditie in de maand Juli. Zoo mogelijk zou de zaak in dier voege worden geregeld, dat wij het feest van onzen h. patroon gedurende de reis konden vieren.

Daarna richt de deken een woord van hulde en gelukwensching aan den heer A. Tepe. Had de bekwame bouwmeester voor eenige jaren bij een concours voor eene kerk, welke te Keulen moest verrijzen, een succes behaald, hetwelk de uitspraak der toenmalige jury beschaamde — spreker herinnert aan de wijze, waarop Tepe's plannen in het *Zeitschrift für Christliche Kunst* gepubliceerd werden — bij een anderen wedstrijd, eveneens in Deutschland gehouden, won hij het pleit op een wijze, welke niets te wenschen overliet. Met eenige Deutsche architecten van naam was de heer Tepe uitgenoodigd een plan te ontwerpen voor eene kerk, welke te Dusseldorf moet worden gebouwd. De behoeften der gemeente eischten, dat er van het terrein zoo weinig mogelijk verloren ging. Aan dien eisch te voldoen was moeilijk, daar het terrein een driehoek vormde. De moeilijkheden werden nog vermeerderd door eenige bijzondere wenschen, welke het kerkbestuur had gemeend te moeten uiten. Onze bouwmeester nu heeft al de moeilijkheden schitterend overwonnen en voor dit zoo ongunstig terrein eene veel volk vattende, prachtige, imposante en hoogst symmetrische kerk ontworpen. De zeer competente jury kende hem met algemeene stemmen den eersten prijs toe, waarop het kerkbestuur besloot hem ook met de uitvoering te belasten. Dat was een zegepraal voor onzen medebroeder, welke in de annalen van ons Gild niet onvermeld mocht blijven. Dat de deken in zijn lofredede zich niet aan overdrijving had schuldig gemaakt, bleek aan de aanwezigen, toen zij in de gelegenheid werden gesteld van dit ontwerp kennis te nemen.

Als hoofdspreker voor dezen avond trad vervolgens op de WelEerw. Heer Fr. Eppink. Zoowel de spreker zelf als zijn onderwerp: *Ons kerkelijk volkslied in de moedertaal*, hadden zonder twijfel een grooter aantal leden dan gewoonlijk doen opkomen. En geen hunner zal zich teleurgesteld gevoeld hebben in zijn

hoog gespannen verwachting. De directeur van het zangkoor der kathedraal wist allen te boeien, zoowel door de degelijkheid van zijn verhandeling als door de overtuiging en bezieling waarmede hij haar voordroeg. Hier volge van de redevoering niet meer dan een vluchtige schets, daar zij later in haar geheel als brochure is verschenen.

In zijn eerste gedeelte schilderde de eerw. heer Eppink den treurigen toestand, waarin die schoone tak der christelijke kunst, waarover hij wenschte te spreken, zich nog heden ten dage ten onzent bevindt; in het tweede wees hij de middelen aan, waarmede wij verbetering kunnen brengen in dien droeven staat en opnieuw in het bezit kunnen komen van een goed volkslied voor de kerk. Spreker begon met uiteen te zetten, welke hoedanigheden zulk een lied moet hebben, hoe het zoowel wat tekst als wat melodie betreft een lied moet zijn in den strengen zin des woords, d. w. z. volgens de strenge eischen der kunst, welke eigenschappen een goed lied moet bezitten, om volkslied te kunnen heeten en wat men bovendien moet vorderen, om zulk een lied in de kerk te mogen toelaten.

Uit vrees van te lang te moeten worden moest hij vele voorbeelden achterwege laten, uit welke bleek, hoe men in alle opzichten zondigde, hoe men stukken uit aria's en koren als melodieën uitgaf, het kunstlied met het volkslied verwarde en hoe zeer vele in de kerk gezongen liederen ten eenen male den kerkelijken toon missen.

Slechts uit de historie van het kerkelijk volkslied kon men leeren den rechten weg terug te vinden. Spreker gaf daarom een overzicht van de geschiedenis van het kerkelijk volkslied ten onzent. Uit de vele en prachtige Latijnsche hymnen, aan welke de Westersche kerk gedurende de middeleeuwen het leven gaf, werd bij de ontwikkeling der moderne talen allengs het lied in de volkstaal geboren, dat vooral in de Nederlanden tot hoogen bloei kwam. Tegen het einde der middeleeuwen bezaten wij een onuitputtelijken schat van kostelijke kerkelijke volksliederen. De bekende oorzaken van het verval der kerkelijke kunst in het algemeen bereidden ook aan ons kerkelijk volkslied den ondergang.

Het overheerlijk erfdeel onzer vaderen werd vergeten en ging grootendeels verloren. Het werd allengs een ruïne. Maar aangezien men het lied niet geheel kon en wilde missen, trok men naast de ruïne een gebouw op, nagenoeg zonder stijl. De studie van het middeleeuwsch kerkelijk volkslied had aan spreker het geheim geopenbaard, hoe onze vaderen te werk gingen, om zulk een trotsch gebouw tot stand te brengen; hij meende thans het grondplan en de constructie van het geheel te kennen. En zoo was hij tot de overtuiging gekomen, dat men de oude eerbiedwaardige ruïne moest herstellen en verbouwen, gelijk onze Duitsche bureu sinds jaren met het beste gevolg doen, en dat men daarbij ook het bruikbare materiaal mocht bezigen, door onze tijdgenooten voortgebracht.

Ten slotte beantwoordde de spreker eenige bedenkingen, welke men pleegt in te brengen tegen het streven om het oude kerkelijke volkslied te doen herleven; de voornaamste, dat de liederen stijf en zwaar zouden zijn, weerlegde hij op de

meest afdoende wijze, door een viertal liederen onder de aanwezigen rond te deelen en tot hun groot genot voor te zingen.

Door een woord van hartelijken dank vertolkte de deken de gevoelens der aanwezigen, wenschte hij den kampioen voor het kerkelijk volkslied in de moedertaal een volkomen zegepraal en verzekerde hem van de sympathie en den steun der gildebroeders.

De korte rust, welke de spreker zich na het einde van het eerste gedeelte zijner lezing moest gunnen, werd door den deken nog benuttigd voor het verstreken van eenige mededeelingen. Tot aller voldoening kon hij o. a. zeggen, dat de pastoor van Oosterbeek door eene milde gift in staat was gesteld, zijn prachtig St. Bernulphus-kerkje te meubileren en te versieren, en dat Z.E. op de door ons gestelde vraag had geantwoord, als geschenk van ons gilde een beschilderd raam te kiezen.

Later dan gewoonlijk werd de zitting gesloten.

VERGADERING VAN 30 JUNI 1892.

NA goedkeuring van de notulen der zitting van 7 April jl verstrekt de deken enige mededeelingen aangaande de kunstreis naar Keulen, van welke zeker de gewichtigste was, dat zoowel Kan. Alexander Schnütgen als dr. August Reichensperger verzekerd hadden, de gildebroeders met vreugde te zullen ontvangen en geleiden. Het behoeft niet gezegd, hoe deze tijding werd opgenomen. Nog wijdde de deken een kort en kernachtig woord aan de groote beteekenis van de reis, welke gelegen was niet slechts in den grooten rijkdom van kunstwerken welke wij zouden zien, maar vooral ook in hunne verwantschap met onze kunstproducten, eene verwantschap geboren uit de innige betrekkingen, welke sedert den tijd van St. Willibrord tot op onze dagen tusschen Utrecht en Keulen hebben bestaan.

Eene causerie van den heer H. Geuer vormde de hoofdschotel van den avond. Zij was boeiend en leerzaam, daarbij vol van geest en jökkernij, onzen gildebroeder Geuer waardig, maar ook daarom geenszins in haar eigenaardigheid weer te geven. De heer Geuer onderhield ons over de glasschilderkunst. Hij beschreef verschil-

lende procede's, welke gebezigd werden sedert men begon, de vensteropeningen van gebouwen, inzonderheid van kerken, met gekleurd glas te sluiten, en leidde daaruit het karakter af, hetwelk aan de glasschilderkunst in hare verschillende perioden eigen was. Het langst hield de spreker zich op bij de glasschilderkunst van het tijdvak der Gothiek en gaf zeer nuttige wenken, om te bevolgen hetzij bij het restaureeren van oude hetzij bij het tooien van nieuwe Gothische kerken. Op zeer origineele wijze verduidelijkte spreker zijne theorie over de kleurzetting: de leer indachtig van den vader van Horatius, dat men meer leert van de gebreken dan van de deugden der menschen, toonde hij aan twee venstertjes, door een zijner jongste leerlingen ontworpen en uitgevoerd, wat treurig effect eene valsche kleurzetting teweeg brengt.

Na hartelijke dankbetuiging aan den spreker sluit de deken de vergadering.

ALGEMEENE JAARLIJSCHE VERGADERING

gehouden te Keulen, in de groote zaal van den Stadtgarten, 22 Juli 1892.

ANWEZIG waren met ruim vijftig gewone leden de eereleden Dr. August Reichensperger, Kanunnik Alexander Schnutgen en Dr. P. J. H. Cuypers.

Na goedkeuring van de notulen der vorige zitting worden de twee volgens rooster aftredende bestuursleden, de tweede secretaris en het eerste raads-lid op voorstel van den deken bij acclamatie herkozen.

Bij acclamatie werd tevens eene tweede propositie van den Voorzitter aangenomen, waarbij werd voorgesteld, Z. D. H. Mons, W. van de Ven, den nieuwen bisschop van 's Hertogenbosch, erbidig te vragen om de hooge eer, den naam van Z. D. H. te mogen plaatsen op de lijst van de beschermende leden van het Gilde.

In eene gloedvolle improvisatie stortte vervolgens de deken zijne vreugde uit over het zeldzaam geluk, dat heden den Gildebroeders ten deel viel. Wat heilige en dierbare herinneringen werden door het bezoek van Keulen in hen gewekt! Waren niet van Keulen de eerste stralen van het Christendom tot onze vaders

gekomen en was niet het Rome aan den Rijn eeuwen lang de metropool van de kerk van Utrecht, welke het grootste gedeelte van ons vaderland omvatte? En al werden de hiërarchische banden in de zestiende eeuw verbroken, vonden de Katholieken van Nederland ten tijde hunner verdrukking niet in Keulen den meesten troost, den krachtigsten steun, werden niet te Keulen vele hunner priesters gevormd en gewijd, werd niet een tijd lang van Keulen uit hunne missie bestuurd, was Keulen niet de geboortestad van hun grooten dichter en was niet de liefde voor zijn geboortestad een der factoren bij Vondel's terugkeer tot de Moederkerk? Bij zoo langdurige en innige betrekkingen tusschen de kerk van Keulen en de kerk van Utrecht, tusschen het Rijnland en de Nederlanden, kon het niet anders, of beide moesten vooral op het gebied der christelijke en kerkelijke kunst een machtigen invloed op elkander uitoefenen. En in welke mate zulks geschiedde, bewijzen o. a. de ornamenten aan den Utrechtschen dom, welke duidelijk van Keulschen invloed getuigen, en de vruchtbare impuls, welken de Keulsehe schilderschool in de 14de en 15de eeuw van de Nederlandsche ontving. En om van den nieuwsten tijd te gewagen, spreker erkende met innige dankbaarheid, dat voor omstreeks veertig jaren van Keulen het nieuwe leven uitging, hetwelk ten onzent tot een zoo vruchtbare wedergeboorte der christelijke kunst geleid heeft. Voor vier en dertig jaren had hij zelf te Keulen voor het eerst den man ontmoet, die hem den weg wees, welken wij in het S. Bernulphusgilde, naar hij meent te mogen zeggen, met vrucht gevolgd hebben. Aan de studie toch van onze inheemsche, middeleeuwsche kunst hebben wij het te danken, dat heden de vrienden en beoefenaars der christelijke kunst in het Rijnland onze werken als „mustergültig” prijzen. De deken acht zich daarom gelukkig, na zoo veel jaren in dezen kring denzelfden grooten burger van Keulen te mogen begroeten, Dr. August Reichensperger, die nog steeds dezelfde is, die nimmer van dien eenig juiste weg is afgeweken en daardoor aan de Christelijke kunst zoo schitterende triomfen heeft bereid. En naast hem begroet hij een jongeren kampioen voor dezelfde groote zaak, jonger, maar even krachtig, even beslist, even onvermoeibaar, Kanunnik Alexander Schnütgen, den uitnemenden kenner van het heilig Keulen en de Keulsehe kunst, den redacteur van de voortreffelijke *Zeitschrift*, in wien het Gilde gedurende deze dagen een cicero heeft zonder wederga.

Na nog met een enkel woord de lotgevallen van het Gilde gedurende het laatste jaar herdacht te hebben, noodigt de deken den HoogEerw. heer Schnütgen uit, de ons toegezegde rede te houden. Spreker gaf in eene magistrale improvisatie een overzicht van de geschiedenis der kunst te Keulen, van de architectuur zoo wel als van de beeldhouw-, schilder- en smeekunst. Ongelukkig was geen der aanwezigen in staat, de redevoering schriftelijk te fixeren; de lezers moeten zich derhalve vergenoegen met de enkele passage's, welke zij in het bericht over de Gildereis zullen ontmoeten. Hier zij slechts vermeld, dat de hoogbegaafde spreker in zijn aanhef verklaarde, dat de Keulenaars thans Hol-

land beschouwen, als een „Vorort“ op het gebied der kerkelijke kunst, en dat de Nederlanders „milde Leute“ zijn, die aan Keulen dankbaar wederbrachten, wat zij van daar ontvingen.

VERGADERING VAN 13 OCTOBER 1892.

WAARSCHIJNLIJK wegens vertraagde verzending der convocatiebrieven was de vergadering minder druk bezocht.

Na goedkeuring van de notulen der laatste zitting, nam de deken het woord, om den indruk weer te geven, dien hij van het bezoek van het panorama Jerusalem te Amsterdam ontvangen had. Die indruk was een gunstige. Inzonderheid dient de ijver te worden gewaardeerd, waarmede de ontwerper, onze medebroeder, de heer A. Brouwer, zich heeft verdiept in topographische, archeologische en architectonische bijzonderheden. Het valt nauwelijks te betwijfelen, dat de bezoeker zich een juist denkbeeld kan vormen van Jeruzalem ten tijde van Christus, alsmede van de wereldgebeurtenis, welke in 's Heeren lijden voltrokken werd. Het panorama zal derhalve tot veler leering en stichting strekken.

Vervolgens onderhield de deken ons over de „Veertien Noodhulpers“. Uit de geschiedenis hunner vereering betoogde spreker, dat de veertien noodhelpende Heiligen reeds vóór de verschijning aan Hermann Leicht in 1445 bekend en in eere waren, en dat reeds vóór dien tijd een broederschap te hunner eer bestond. Dat zij ook ten onzent vereerd werden, blijkt uit de propria der Utrechtsche missalen. Na nog eenige aanhalingen te hebben geboden uit oude hymnen, gaf de deken een beschrijving en verklaring van het fraaie schilderij, de Veertien Noodhulpers, hetwelk zich thans in de parochiekerk van Jutfaas bevindt. Het is zeker het schoonste en wellicht een der oudste ter eere der Veertien vervaardigd. Zij zijn voorgesteld als vruchten van den boom des levens, aan welchen Christus de nieuwe Adam sterft. Het schilderij werd in 1819 bij de verwoesting van de kerk te Neunkirchen gered en voor eenige jaren door spreker voor zijn kerk aangekocht.

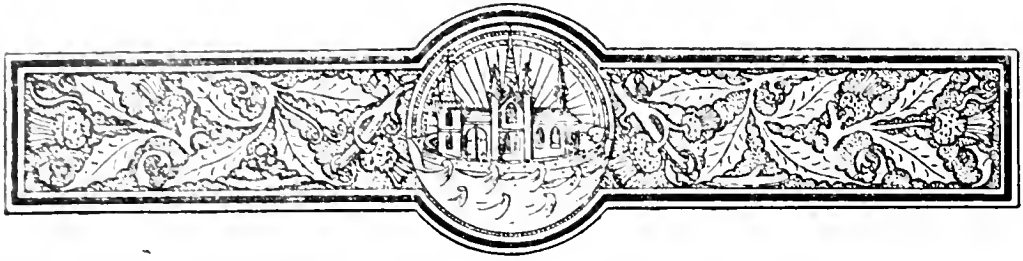
Als tweede spreker trad op de heer W. Mengelberg, om eenige mededeelingen te doen over de tentoonstelling van werken van christelijke kunst, dezen zomer te Mentz gehouden bij gelegenheid van de vergadering der Duitsche Katholieken. Alhoewel er minder fabriekswerk en „dutzendwaaren“ tentoongesteld waren

dan men vroeger bij soortgelijke gelegheden onder de oogen kreeg, alhoewel er onder de nieuwere producten van borduur-, gouwsmeed-, beeldhouw en schilderkunst zeer verdienstelijke werden aangetroffen, overvleugelden toch de oude kunstwerken verreweg al het nieuwe. Als op een der schoonste producten der oude beeldhouwkunst wees de heer Mengelberg op eene madonna van Tilman Riemenschneider. Daar ook de Beuroner schilderschool vertegenwoordigd was, kon spreker niet nalaten, zijn niet in allen deele gunstig oordeel over haar te uiten. Hij beloofde echter op verlangen der aanwezigen bij eene volgende gelegenheid uitvoeriger op dit onderwerp terug te komen.

De vergadering werd op het gewone uur gesloten.

DE ZILVERSMEEDEWERKEN TE ELTERBERG.

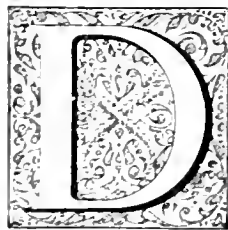
VOORLEZING GEHOUDEN IN DE VERGADERING VAN 3 MAART 1892

DOOR

J. H. BROM.

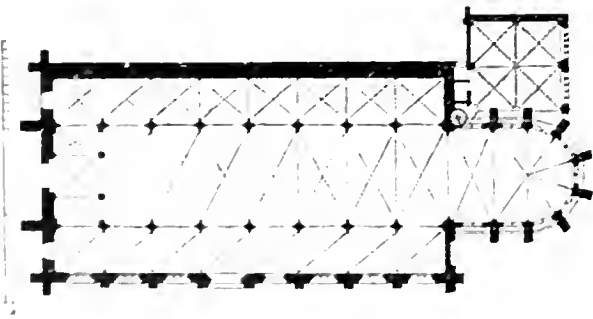
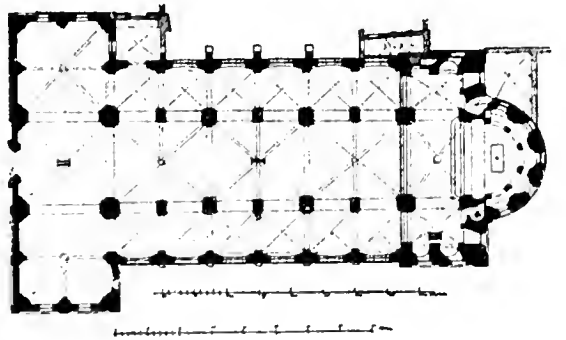
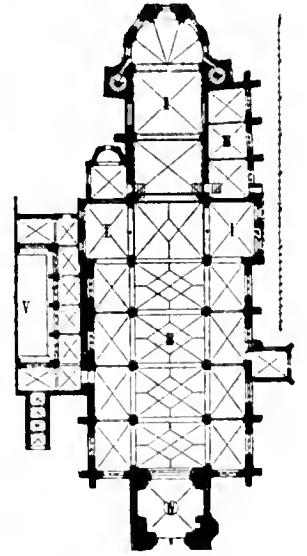
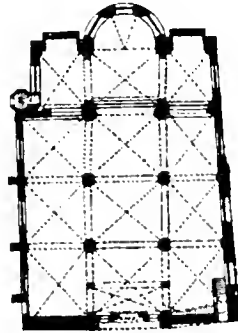
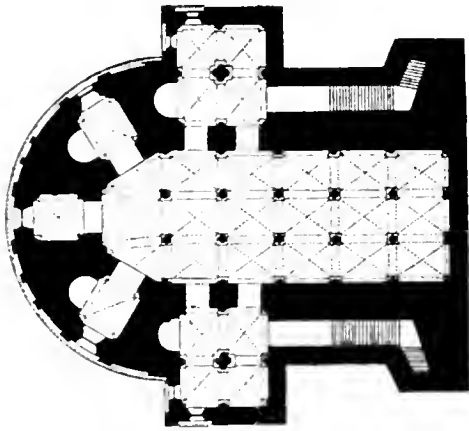
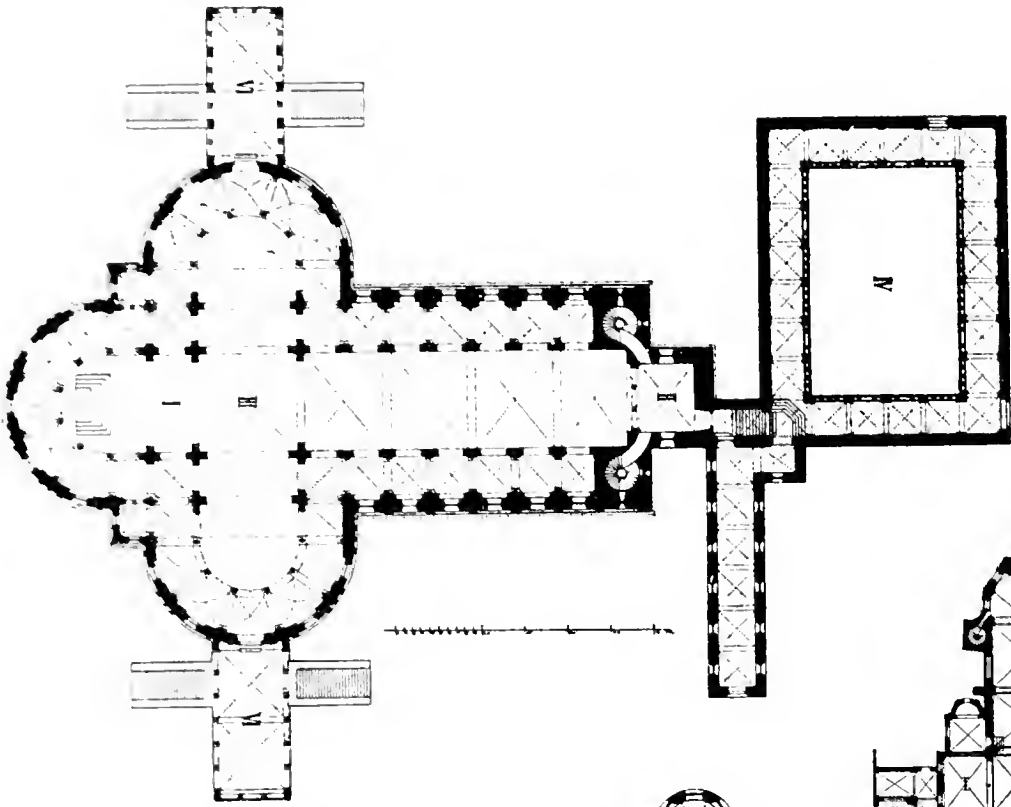
Geëerde Gildebroeders!

DOOR ons bestuur werd tot mij de vereerende uitnoodiging gericht om te spreken over de zilverwerken, die wij op ons laatste kunsttochtje hebben gezien te Elterberg. Gaarne wil ik daaraan voldoen. Maar over goudsmeedwerken te *spreken* heeft eigenaardige moeilijkheden. Die kleine kunstwerken toch kunnen ten volle gewaardeerd en genoten worden bij aanschouwing van nabij; tot uitvoerige besprekingen naderhand bieden zij echter m. i. op zich zelf te weinig aanleiding. En daarom zou ik, om die Elterbergsche goudsmeedwerken voor ons in juister licht te stellen, vooraf van de goudsmederij in het algemeen en haar betrekking tot de kerkelijke kunst een kort overzicht willen geven.

Beginnen wij met een terugblik op het Merovingisch tijdperk, welks lange, donkere nacht op eens verlicht werd door eene edele, heilige verschijning: Sint

Éligius, geboren omstreeks het jaar 580, een groot man in den volsten zin van het woord, met verheven verstand, een geniaal kunstenaar voor zijn tijd, voert op last van zijn vorstelijken beschermer Dagobert in grooten getale zijne werken uit, om daarmee kloosters, kerken en kapellen van het frankische koninkrijk te verrijken.

Door de schepping zijner meesterwerken legde hij tegelijk den grondslag voor de kerkelijke edelsmeedkunst in noord westelijk Europa. Want vóór Dagobert en zijn eerbiedwaardigen aurifaber waren wel is waar heilige vaten van goud en zilver in gebruik, en vele oude inventarissen vermelden bekkens, lampen, patenen, kelken, relikhouders en kruisen met tal van voorwerpen, welker bestemming en gebruik velen niet eens meer bekend zijn; maar men kan veronderstellen, dat deze werken meer te beduiden hadden om hunne materiele waarde, dan wel om de fijnheid der versiering of bevalligheid der vormen.

De hooge roem, dien de werken en de naam van St. Eloy zich spoedig verwierven, schijnt aan te toonen, dat de edelsmeedkunst door zijne tusschenkomst op eens een belangrijken stap voorwaarts deed. De werken, zekerlijk uitgevoerd onder zijn onmiddellijk toezicht en waarschijnlijk volgens zijne teekeningen en met zijne medewerking, de ontelbare schrijnen, waarvan zijn leerling St. Odoenus met onverleedde bewondering spreekt, een groot gouden kruis, hoog ongeveer 5¹/₂ voet, geheel met edelgesteenten bedekt, waarmede de godvruchtige goudsmid het hoogaltaar der basiliek van St. Denis versierde, de kelk en paten door hem geschonken aan de kerk zijner geboorteplaats, de kandelaars, waarmede hij de kathedraal te Limoges verrijkte, alwaar hij zijn kunstambacht had geleerd in de werkplaats van den muntmeester Abbon, de inventaris van den schat der lievelingskerk van Dagobert, St. Denis, dit alles pleit luide voor de ijverige werkzaamheid, de kennis en den smaak van St. Eloy en zijne medehelpers. Reeds aan tijdgenooten dwongen zij eerbied en bewondering af om de talrijkheid, grootsche afmetingen en pracht hunner werken. En toen St. Eloy aan den koning tot diens verbazing het overschot terugbracht van het hem toevertrouwde goud, leverde hij niet enkel het bewijs eener in dien tijd zeldzame stipte eerlijkheid, maar ook van de kennis, welke hij bezat van de ingewikkelde kunst van allieeren, d. w. z. mengen der metalen. De weinige afbeeldingen van enkele zijner werken toonen ons stukken van ongetwijfeld gracieuze vormen en verhoudingen, maar zeer eenvoudig en primitief. De versiering bestaat hoofdzakelijk uit edelsteenen en arabesken van filigraan met toevoeging van gouden gestampte plaatjes en talrijke geometrische figuren. Deze versieringswijze bleef in eervol gebruik gedurende nog meerdere eeuwen en St. Eloy heeft zijn roem als goudsmid waarschijnlijk aan de verbetering en vervolmaking daarvan te danken.

Gedurende den tijd van den vorstelijken kunstbevorderaar Karel den Groote, aan wiens steun vele goudsmidswerkplaatsen het ontstaan te danken hadden, begon men naar nog andere middelen ter versiering van goudsmeedwerken om te zien. Aan de cabochons (edelsteenen) voegde men antieke gemmen en

cameen toe; ivoeren plaatjes „en basrelief“ gebeeldhouwd en byzantijsche email-plaatjes kwamen het effect nog verhoogen. Na dien tijd vond het menschelijk beeld opnieuw zijn plaats in de werken der goudsmeden en dezen, aangespoord door een natuurlijke neiging, lieten zoo zachtjes aan de versiering met uitsluitend geometrische ornamenten varen om in hunne werken de aanschouwing der natuur te vereenigen met de groote lijnen der versiering. De drie prachtige boekbanden in ons Aartsbisschoppelijk Museum zijn kunstwerken uit dien merkwaardigen tijd en kunnen dienen als illustratie dezer woorden.

Nog een derde grootsche figuur uit dien begintijd van den bloei der kerkelijke goudsmederij St. Bernward, bisschop van Hildesheim, zij, hier vermeld. Maar ik behoef hem slechts te noemen, omdat ik over hem en zijn werk reeds vroeger uitvoerig heb gesproken¹⁾. Is het te verwonderen, dat onder leiding van mannen als voornoemd drietal — St. Eloy, Karel den Groote en St. Bernward — zich in Europa allengs een school vormde, wier leerlingen, zich overal verspreidend, door hun onvermoeiden en meestal goed beloonden ijver zich zelven en weer anderen steeds tot hooger meesterschap vormden? Dat telkens nieuwe versieringswijzen zoowel als nieuwe technieken beproefd werden, meestal met buitengewoon welslagen? Het hooge aanzien, dat onze kunst verkreeg door de bescherming van zulke groote mannen, wisten de volgelingen van St. Eloy zich waardig te maken door hun schoone werken, die thans nog met zorg bewaard worden in verschillende schatkamers van kerken en particuliere verzamelingen. En wel mag het als een teekenende bijzonderheid worden aangemerkt, dat bij de vele beroeringen als oorlogen, plunderingen enz., die in de sinds verloopene eeuwen, aan de orde van den dag waren, de schoonheid der kunst deze werken ondanks hunne materiele waarde heeft gevrijwaard tegen vernietiging in den smeltkroes.

Uit de werken na de 11^e eeuw blijkt volop, hoe de goudsmeedkunst van toen af in bloei toenam en gelijken tred hield met de zusterkunsten. De kunstenaar hield op, zijne inspiratie enkel in zich zelf te zoeken. Zijne aandacht vestigde zich meer en meer op hetgeen rondom hem voorviel. De studie der dieren- en plantenkunde, de meer aandachtige beschouwing van den mensch en zijne werken, de aandrift om aan de stijlvolle maar toch weinig zeggende arabesken en geometrische figuren afbeeldingen toe te voegen van levende wezens, de machtige invloed van de architectuur, die gedurende ongeveer zes eeuwen de gezellin der goudsmeedkunst zou worden: al deze factoren, tot nog toe buiten werking gebleven, brachten eene volslagen omkeer teweeg in de edele kunst, welke ons nu bezig houdt. In plaats van geometrische samenstellingen, zooals gedurende de voorgaande eeuwen het gebruik uitsluitend wilde, traden de heiligenbeelden, in schoone symbolische orde gerangschikt onder ineengedrongen bogen van eenvoudige bouwwerken; en bladervolle

¹⁾ Zie Gildeverslag jaargang 1857 pag 34

takken met geëiscleerde bloemen of vruchten stelde men in de plaats van de vroegere cabochons en van het filigraan. In denzelfden tijd kwam de emailleerkunst tot nog toe beperkt tot de cellen¹⁾, in welke de byzantijnsche en later de limouzijsche goudsmederij haar zoo lang hield bekleind — door hare warme en levendig schitterende kleuren den glans der gesteenten vervangen. Aan haar niet minder dan aan de drijfkunst was het te danken, dat de goudsmid de wanden zijner relictschrijnen kon verrijken met werkelijke tafereelen, gekozen uit de geschiedenis van het Oude en het Nieuwe Testament zoowel als uit de levens der heiligen. Zulk een overgang, 't is onnoodig dit te bewijzen, geschiedde niet zonder langdurige proefnemingen en groote inspanning. Een kostelijk boek uit dien tijd, genaamd *Diversarum artium schedulae* door den monnik Theophilus saamgesteld, beschrijft met veel juistheid alle procédés, welke toen gebruikelijke waren. Men vindt daarin o. a. het vormen, het gieten, het drijven, het eiscleeren, graveeren, vergulden en polijsten beschreven, zooals het destijds geschiedde. Het blijkt uit de meeste werken, die uit de byzantijnsch romaansche periode zijn overgebleven, evenzeer als uit bovengenoemd boek, dat de artistieke ontwikkeling der goudsmeden nog niet beantwoordde aan de hoogte, waartoe de techniek reeds was gekomen. Want de meeste kunstenaars uit dien tijd gaven zich bij de uitvoering hunner werken weinig moeite om de natuur na te bootsen. Hunne beelden zijn over 't algemeen misvormd, met meestal te groote koppen en te kleine ledematen. De bloemen en bladeren zijn gewoonlijk geheel willekeurig vereenvoudigd en door eene niet ongelukkige abstractie van onderdeelen veranderd in ornamenten van conventioneelen vorm, terwijl daartusschen veelal dieren zijn afgebeeld meer fantastisch dan waar²⁾. De wolken, die meestal den hemel moeten voorstellen, de rotsen en de boomen, waarmee de aarde wordt aangeduid, zijn niet meer dan „des explications graphiques” en sluiten elke gedachte aan juiste navolging der natuur uit. De beeltenis blijft aldus enkel een zinnebeeld, waaraan men noch gelijkenis noch leven zocht te geven. Maar deze uitdrukking eener nieuwe kunst, zoo onvolmaakt als zij was, is niettemin overwaardig te worden bestudeerd, want zij laat reeds ten halve zien, hoe de volgende periode in het begin van haar bloeitijd den hoogsten rang in de algemeene kunstgeschiedenis zal innemen.

Want met de 13e eeuw opent zich een glorievol tijdperk voor de goudsmedekunst, daar het aanzien der edele metalen en hunne bewerking aanmerkelijk was gestegen. De goudsmederij speelde inderdaad in dien tijd ook eene politieke en sociale rol, welke zij later heeft verloren; *c'était tout l'avoir des rois, des princes, des seigneurs*, schrijft terecht de Laborde in zijn „*Notice des émaux*

1) Email cloisonné.

2) Zie bijv. afbeelding der Arca v. St. Willibrordus te Emmerik, Gildeverslag vorig jaar.

de L. 1172.” Wat men thans aan contant geld plaatst in fondsen en industriële actien, bezaten de middeleeuwsche vorsten in goud en zilverwerk. Wel is waar een dood kapitaal, maar dat toch in plaats van interesten of . . . schadeposten het genoeg schonk zijne rijkdommen bij de vele in zwang zijnde feesten ten toon te spreiden. Zelfs tot aan het einde der 15^e eeuw maakten deze schitterende uitstallingen eenigszins deel uit van het verplichte ceremoniël, en de macht van menigen vorst werd beoordeeld naar het gewicht en de schoonheid van zijn goud en zilver. Wanneer er troebele tijden aanbraken, konden immers deze meubelen en vaatwerken van edel metaal dienst doen, hetzij als onderpand, hetzij tot verkoop om de kosten van het oorlogvoeren te bestrijden.

Zoo begrijpt men de bijzondere zorg der groote heeren voor deze kostbare sieraden: in vreedstijd waren het voor ieder zichtbare bewijzen hunner vorstelijke macht en in slechte tijden rijke, nimmer falende hulpbronnen. Van deze voor profaan gebruik bestemde, niet minder kunstvolle, schatten is slechts weinig overgebleven, want het meeste werd verbruikt of later wegens den veranderden smaak omgewerkt.

In de middeleeuwen hadden de goudsmeden zich reeds te houden aan wetten of reglementen, die veelal verschillend, hoofdzakelijk betrekking hadden op het gehalte en de keurteekenen en evenals nu de overtreders met zware straffen bedreigden.

Het is bekend, dat er eene vruchtbare en merkwaardige evolutie in de bouwkunst ontstond. Deze toch nam in het einde der 12^e eeuw tot nog toe ongekende regelen aan en door de toepassing van den spitsboog maakte eene zekere logheid in de bouwwerken plaats voor sierlijke, luchtige slankheid, welke slechts weinige en dunne dragers gaf aan het gebouw, zoodat het als in de lucht schijnt te zweven. In navolging daarvan werden nu ook de werken der edelsmeedkunst teerder en rijziger. Bijv.: in plaats van de vierkante reliekkasten kwamen de vormen eener kathedraal met fijne kolonetten, gevels, torens en pinakels, vensters en dak: allersierlijkste gebouwtjes van vaak stoute constructie. Want, terwijl hij geen rekening behoefde te houden met de vraagstukken van draagkracht enz., waarmede de architectuur zich had te vermoeien, scheen elke vermetelheid aan den goudsmid geoorloofd. De zilverwerken voor profaan gebruik ondergingen evenzeer den invloed der architectuur als de kerkelijke en menige inventaris vermeldt onder nadere beschrijving voorwerpen tot huiselijk gebruik in den vorm van een kasteel met gekanteelde muren, voorzien van poorten, borstweringen en torentjes, en weer anderen versierd met vensters, en deksels in den vorm van een dak. Enkele stellen zelfs eene geheele stad voor.

Maar hoe gracieus, oorspronkelijk en schitterend die architectuur in edel metaal ook was, niet alleen deze was het, die de productieve metaal-kunstenaars bezielde (Ook de sculptuur¹⁾ oefende een beslissenden invloed op de goudsmeed-

1) Dit wordt nog niet duidelijk en meerzeggend dan: beeldhouwkunst.

kunst uit. Leefte de plastische kunst in de bouwhutten der kathedralen, in de werkplaatsen der goudsmiden heerschte zij als meesteres. En niet enkel vond zij in beeltenissen van heiligen of helden veel en velerlei toepassing bij de versiering van relikeschrijnen, kruisen en vaatwerken, maar evenzeer in de civiele zoo wel als in de kerkelijke kunst speelde zij een belangrijke rol bij zelfstandige beelden. Zilveren engelen en moedergolsbeelden waren wel het meest geliefkoosde onderwerp 1) van de bewonderenswaardige, vaak naïeve, soms poëtische voortbrengselen der godvruchtige en fijn voelende kunstenaars. Niet minder gaven de beelden der overige heiligen en de levensgrootte busten ter opname van relikwieën den goudsmiden gelegenheid om als beeldhouwers in edel metaal op te treden.

De buitengewone smeedbaarheid van metaal veroorloofde hun vaak, de beeldhouwers van hun tijd in het nabijkomen van het ideaal te overtreffen. En steeds gingen die goudsmiden ook wederom op voorbeeld der monumentale beeldhouwkunst voort hunne beeldwerken te vervolmaken. De houdingen worden gemakkelijker, de bewegingen sierlijker en meer naar de natuur bestudeerd, de gezichten verkrijgen allengs meer karakteristieke uitdrukking.

Als een ontlukende bloem op een oorlogsveld heeft deze frissche, heerlijke kunst geleefd in den veelbewogen tijd der middeleeuwen. Hare voortbrengselen zijn sterren van goud en zilver aan den overigens donkeren hemel.

Na deze algemeene schets kunnen wij de Elterbergsche zilverwerken eens nader bespreken. Door de ijvervolle zorg van den Deken wordt het ons gemakkelijk gemaakt, want van enkele der voornaamste bezit het aartsbisschoppelijk museum gipsafgietsels, die, niet zonder persoonlijke offers, door Z. Eerw. reeds vóór jaren werden aangekocht.

Om te beginnen met het in elke kerk eerbiedwaardigste voorwerp, zullen wij den kelk het eerst beschouwen.

Diens vorm is sober en schoon van verhoudingen en gemakkelijk voor het gebruik. Tusschen schacht en voet is in later tijd een filigraan-verbinding gemaakt, waardoor de kelk hooger werd dan behoort. De voet in romaanschen stijl is rond en tamelijk plat in tegenstelling met andere, vooral oulere kelken. Zijn versiering bestaat uit vijf opgelegde medaillons met evangelisten en het kruisbeeld, waartusschen filigraan in zeer zuivere lijnen en engelfiguren. Van lateren tijd dan de voet is de nodus, want het profiel zoowel als de indeeling door boogvormige groeven en de versiering der daartusschen gelegen velden dragen een meer gothisch karakter. De diepe en tamelijk groote cuppa, is m. i. uit denzelfden tijd als de nodus. Over 't geheel is de versiering met meer zorg bewerkt dan veelal met duitsche goudsmeedwerken uit de 13^e eeuw het geval is, en aan den voet vooral vindt men meer het smaakvolle en sierlijk afgewerkte van *fransch* goudsmeed-

---

1) Zie Gilleverslag 1887. Het drijven in edel metaal.

werk. Dit springt bijzonder in 't oog, wanneer men dezen kelk vergelijkt met den zoogen. Willibrorduskelk, welken wij des ochtends zagen te Emmerik, die echter ook ouder is.

Een hoogst belangrijk en schoon goudsmeedwerk is het reliquiarium uit den bloeitijd der gothiek, in den vorm van een monstrans. De glazen cylinder, waarin de relikwieën zijn besloten, is in plaats van overeind, dwars geplaatst. Dit gaf gelegenheid tot eene wel is waar moeielijke, maar aardig geslaagde oplossing, en ook juist daardoor vooral verkrijgt dit reliquiarium zijne eigenaardigheid. Uit den op gewone wijze saamgestelden standaard groeien vier bladeren, op welker uiteinden contreforts rusten, die den glazen cylinder flankeeren en den à jour bewerkten bovenbouw schragen, staande op den cylinder en door twee zich om den voet heen buigende voluten gedragen. De cylinder is van weerszijden afgesloten door „en basrelief” met zittende heiligenbeelden gesneden platen. In zijn geheel beschouwd is dit reliquiarium hoogst elegant van verhouding en van nabij gezien bewondert men de zorgvuldige afwerking.

Op den voet is het wapen der schenksters met het volgende inschrift:

„Margriet en Agnes van Kerpen gesusters.” Dit stuk schijnt gemaakt te zijn in 't begin der 15^e eeuw. Nog een soortgelijk reliquiarium bezit de Elterbergsche kerk. Ietwat soberder bewerkt en minder fraai saamgesteld, over 't geheel iets lager en gedrukker wat het bovengedeelte betreft, is ook dit in elk geval een merkwaardig voorwerp.

Wat de kerk voorts nog aan kleinere en grootere relikvaten bezit is bijna te veel om op te noemen. Op de Communicbank waren een dertigtal kunstwerkjes in edel metaal voor ons tentoongesteld, alle in hun soort belangrijk. Zoo herinner ik mij nog bijzonder een reliquiarium uit de laatste helft der 15^e eeuw in den vorm van een arm, rustende op drie knielende engelenbeeldjes, waarvan de mouw geheel bedekt is met ornament in pointilleerwerk¹⁾, terwijl de zomen door smaakvol graveerwerk zijn versierd.

Een ander relikvenvaatje, meer curieus dan artistiek, was gevormd door een van bergkristal geslepen romp van een soort visch: oostersch werk, vermoedelijk uit de 11^e eeuw, terwijl de monture bestaat uit een verguld zilveren kop, ruggegraat en 3 pooten uit de 14^e eeuw. Naar men mij zeide, was de inhoud van dit vaatje gebeente van een Heilige, wiens voorspraak men vooral inriep om van de plaag van ongedierte bevrijd te worden

¹⁾ Om deze even gemakkelijke als smaakvolle versieringswijze te verklaren, diene, dat met een puntig geslepen ponsoen of beiteltje de teekening van het ornament op het zilver wordt getikt in kleine puntjes: men krijgt daardoor eenigszins vibreerende lijnen. Nu wordt binnen die lijnen op dezelfde wijze, ter plaatse waar men schaduw of diepte aanduiden wil, dicht tegen elkaar de arceering eveneens in puntjes getikt, terwijl de lichtdeelen onbewerkt blijven. Denkt men zich nu al die matte puntjes in goed geteekende ornamenten op een glanzenden grond, dan zal het duidelijk zijn, welk effect verkregen wordt met deze hoogst eenvoudige, bijna voor ieder gemakkelijk uitvoerbare versiering, die vooral haar doel bereikt als men, zoals in dit reliquiarium aan de mouw, stoffen wil nabootzen in zilver.

Een zeldzaam genot boden ons twee verguld zilveren agraffen. De eenvoudigste, daarom niet de minst fraaie, is quadratisch met vier bogen en versierd met architectonisch graveerwerk, terwijl het midden wordt ingenomen door een drievoudig uitspringend, goed bewerkt buldakijn, waaronder een lief beeldje van den H. Vitus met palmtak en zwaard van wel wat groote afmeting. Aan weerszijden de wapens van Hendrik van Berg en Hedwigis van Ranlerath. Dit stuk is uit de 14^e eeuw. De tweede agraffe is veel rijker en vrijer behandeld. De omlijsting is viervoudig gebogen en krult aan de hoeken nogmaals om goed geciseleerde bladeren. Binnen deze omlijsting is een geheele burgt met wallen, valhek, slotpoort en torentje. Beneden tracht een schilddragende figuur het hek binnen te treden, wat een van den linkertoren zich neerbuigende figuur hem schijnt te willen beletten.¹⁾

Een van zilverplaat gedreven beeld van St. Michaël vechtende met den draak, ter hoogte van ruim een halven meter, trok onze bijzondere opmerkzaamheid om de accurate behandeling van het harnas met vergulde randen en den karakteristieken kop met vergulde haren. Op den rug van den draak is een wapenschild in email met het omschrift „Lucia de Kerpen Abbatissa. (1400—1420).

De bespreking der andere schatten moge hier beperkt blijven tot de vermelding van een verguld zilveren ciborie, — een goed werk uit de 15^e eeuw met geciseleerde groepjes op blaauw geëmailleerden grond om de cuppa en torenvormig deksel; dergelijke werken worden dikwijls aangetroffen.

Maar nog een merkwaardig werk mag hier niet onbesproken blijven, nl. het zilveren wierookvat. Dit is een der schoonste en wat veel zegt, doelmatigste exemplaren, die bestaan. Reeds in het vorig jaar werd door onzen Deken dit wierookvat als een navolgenswaardig voorbeeld aangewezen. Gelijk alle zilveren wierookvaten uit den gothischen tijd, is ook *dit* architectonisch samengesteld, echter zonder die overlading met torentjes en geveltjes, waardoor gothische wierookvaten dikwijls onbruikbaar worden. Op den flinken zeskantigen bak, die met vlak ornament is gedreven, staat een sober deksel door zes gevels gevormd, op welke daken een kleiner koepeltje is gesteld, dat eindigt in een kruisbloem. Tusschen de gevels zijn zes hoektorens zonder dak; drie dezer dienen tot geleiding der kettingen en verhinderen dus het verwarren. De gevels zijn alle met maaswerk doorbroken in hetzelfde patroon.

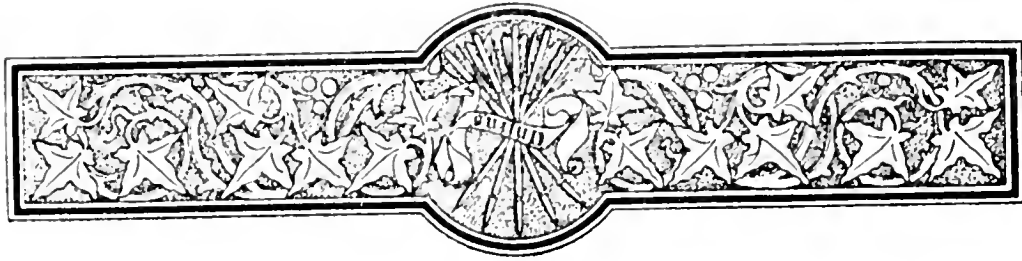
Naast het nog schoonere, hoewel eenvoudiger wierookvat — door ons denzelfden dag te Emmerik gezien — mag dit zeker een der beste en doeltreffendste heeten. Jammer dat de bak, die reeds door veeljarig gebruik zwak was geworden, nog wel op eene tentoonstelling van oude kunstwerken te Dusseldorp zoo gehavend is, dat vernieuwing noodzakelijk is geworden.

¹⁾ Deze Agraffe heeft in de wijze van opvatting en bewerking veel overeenkomst met twee dergelijke werken van nog rijker uitvoering in de schatkamer te Aken, die omstreeks het midden der 14^e eeuw te Klausenburg werden gemaakt.

Met een woord van dank aan de welwillendheid van den vriendelijken Pastoor van Elterberg voor de uitmuntende gelegenheid ons gegeven om de kostbaarheden zijner eerbiedwaardige kerk zoo van nabij te zien, te bewonderen en te genieten, mag ik mijne mededeelingen wel besluiten. Ik eindig met den wensch, dat ook in ons land weer die middeleeuwsche vrome zin zich allengs moge uitbreiden, om de relikwieën onzer heiligen te bewaren in sierlijke houders, kostbaar meer nog door bewerking dan door metaal. Daardoor zal elke parochie zich groote schatten kunnen verwerven, niet alleen aan kunstwerken, maar ook en vooral aan eerbied onder het volk voor de stoffelijke overblijfselen van hen, die ons in het geloof zijn voorgegaan, en die voor ons zijn en blijven voorbeeld, welker herinnering slechts kan aansporen tot navolging.

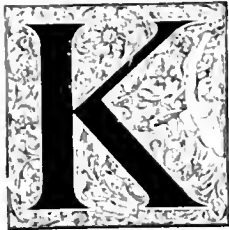
En zal het katholieke volk op die wijze weer fier worden op zijne Heiligen en meer bekend worden met hunne geschiedenis, ook de kerkelijke kunst vindt hierin een in Nederland nog bijna onbewerkt arbeidsveld. De relikwieën in het noordelijk Nederland zijn door ongunstige omstandigheden niet talrijk; dit is een reden te meer om de weinige, die nog aanwezig zijn, des te zorgvuldiger te bewaren en tot hooger luister te brengen.

DE GILDEREIS.

„Een heymelijke treck
Verlyt het hart na mijn geboortstad Keulen.”

AN men beter dan met deze verzen uit Vondel's *Olijftack* het verlangen der Gildebroeders weergeven, hetwelk door de reis van dit jaar zoude worden bevredigd? Reeds herhaaldelijk hadden zij dien „heymelijcken treck” naar Keulen verraden, als het doel eener nieuwe kunstreis moest worden bepaald, en die trek sproot bij hen voort uit soortgelijke gevoelens van pieteit, eerbied en bewondering, als Vondel in zijn aandoenlijk gedicht heeft uitgestort. Hoe zoude het ons ook aan pieteit kunnen ontbreken jegens de vermaarde *Colonia Agrippina*, van welke de eerste stralen en eerste boden van de Zon der Rechtvaardigheid tot onze Vaderen kwamen, jegens het *Rome aan den Rijn*, dat tot voor ruim drie eeuwen onze kerkelijke metropool was? Hoe zouden wij Vondel's eerbied niet deelen voor Keulen's wapenschild, symbool van zijn grootsch christelijk verleden, zoo prachtig door hem bezongen:

„Het bloedig veld, gewijt met goude Kroonen,
Dat 's d'eeuwige eer der Persiaense Wijsen,
Die met geschenck en stem
In 't nedrigh Bethlehem
Den grootsten Koning offeren en prijsen.
Dat 's 'tjammertceeken, dat haer oude straten
Gedoopt sijn soo verwoed
In 't kuysche Maeghdenbloed,
Vergoten van Barbarische soldaten.”

Hoe zouden wij, eindelijk en vooral, niet verlangen:

„Die stad vol volcks, vol kloosters, en vol kercken“¹⁾

te zien, het *Heilig Keulen* te bewonderen met zijn ongeëvenaarde reeks van Godshuizen, die zelfs naast den wereldvermaarden reuzendom niets van hunne waarde en vermaardheid verliezen. met al de schatten en kunstwerken, die zij bevatten, de stad van de christelijke kunst bij uitnemendheid, van welke ook wij, in den jongsten tijd zoowel als in lang vervlogen eeuwen, den zegenrijken invloed mochten ondervinden?

Gelukkiger dan Vader Vondel, die eerst als bijna tachtigjarige grijsaard zijn „heymelycken treck“ bevredigd zag, behoefden wij niet zoo lang naar vervulling van onzen wensch te haken.

Zondag den 17^{den} Juli ondernamen wij onzen Keulschen tocht. Hoezeer het doel, door het bestuur gekozen, aan het algemeen verlangen beantwoordde, bewees het groote getal gildebroeders, die aan de reis deelnamen. Aan het avondmaal in het hotel „zur ewigen Lampe“ zaten reeds bijna vijftig broeders aan, en gedurende de twee volgende dagen ontving ons gezelschap nog herhaaldelijk versterking. In zulken getale hadden wij in geen jaren onze kunstreis ondernomen; wij maakten blijkbaar indruk op de Keulenaars, en wat hun bijzonder opviel en scheen te behagen was, dat in onzen stoet het geestelijk en het leeken-clement elkander opwogen.

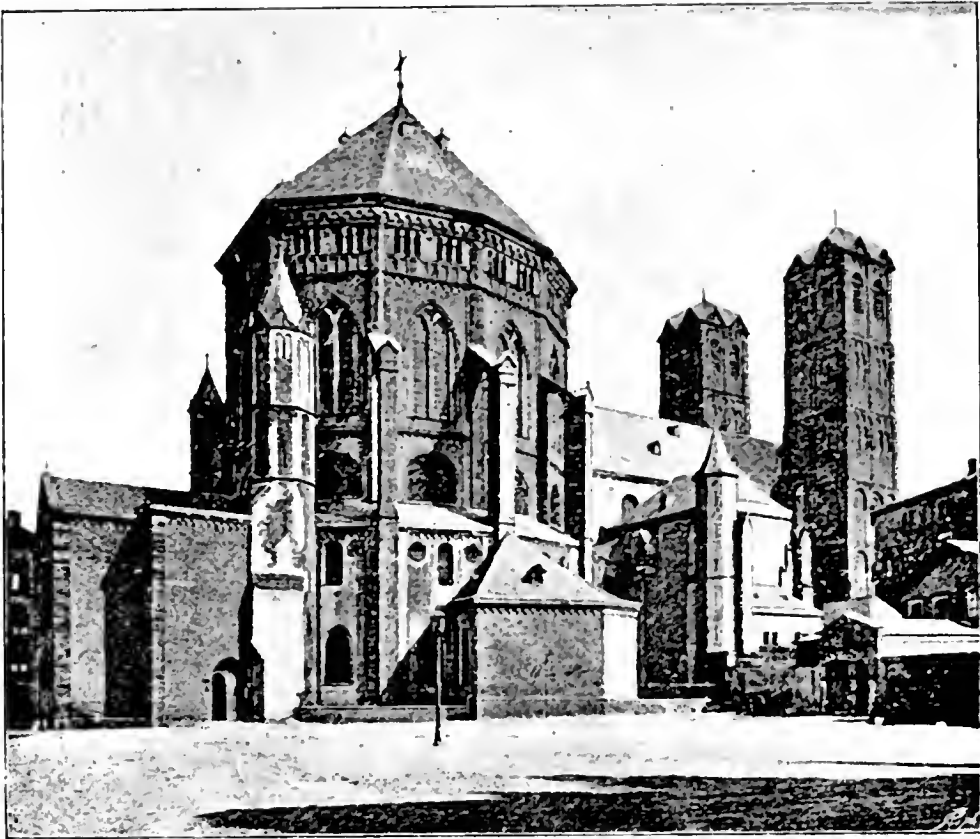
Om in twee dagen de voornaamste christelijke kunstwerken van Keulen te bezichtigen, wordt, zelfs bij een geleide als ons ten deel viel, eene inspanning vereischt, voor welke de beste ijver dreigt te bezwijken; maar in weinige bladzijden dezelfde monumenten te beschrijven, te waardeeren en historisch toe te lichten, is ten eenen male ondoenlijk. Het onmogelijke zal dan ook niet worden beproefd. Aan een vluchtig overzicht van onzen tocht en een ietwat uitvoeriger bespreking

---

¹⁾ Dit slotvers van Vondel's Olijftack kan niet beter worden geïllustreerd dan door de volgende woorden uit Alberdingh Thijm's *Portretten van Joost van den Vondel* p. 158: Een weinig vriendelijk „Nachforscher in Historischen Dingen“, een tijdgenoot (van Vondel), zegt over „Cöln“, dat het ohn-streitig eine der grössten städte in Deutschland“ is, maar tevens de ongezelligste van Europa: „Denn man höret daselbst nichts anders als Glocken läuten, sieht auch fast niemand anders als Pfaffen Mönche und Studenten“ en voor zoo ver de menigte kerken de ingezetenen eener stad tot Heiligen maken kunnen, doet Keulen er een heel bod naar, „in massen man daselbst so viele Kirchen und Kapellen zählet, als Tage im Jahre sind“.

van de monumenten, wier geschiedenis bijzonder merkwaardig is, pare zich hier en daar slechts een woord van waardeering en bewondering voor het schoonste en verhevenste dat wij zagen, maar een woord van innige erkentelijkheid tevens voor de ontvangst ons bereid, voor het geleide ons geboden.

Om met het laatste te beginnen. In al de kerken, welke wij bezochten, vonden wij de eerwaarde heeren Pastoors gereed om ons te ontvangen, zagen wij door hunne goede zorgen de kunstschaten tentoongesteld. Tot den schat van den dom verlcende het hoogwaardig kapittel ons vrijen toegang. Opnieuw betuigen wij daarvoor enzen dank. Maar dank en lof zijn wij in nog veel hooger mate ver-

SINT GEREON. ZUIDZIJDE.

schuldigd aan onze twee gidsen, onze twee eereleden *Dr. August Reichensperger* en *Kanunnik Alexander Schnütgen*.

De eerbiedwaardigē veteran in den dienst der Christelijke kunst was onze cicerone in het heiligdom van S. Gereon, en met den Heer Schnütgen saam in het „Gewerbemuseum;” ook nam hij deel aan onze algemeene vergadering van den

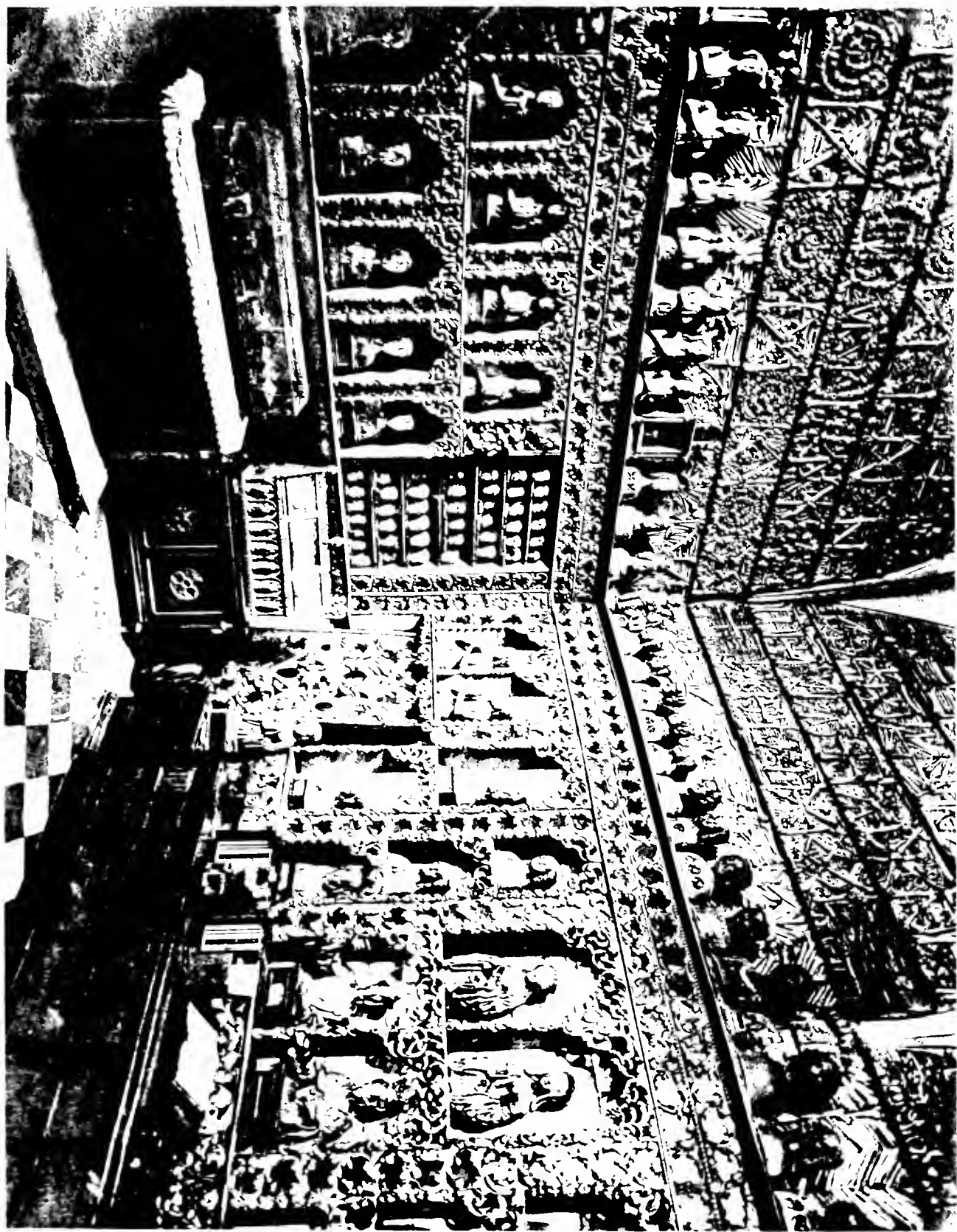
ersten en aan onzen feestmaaltijd van den tweeden dag. De Redacteur van de *Zeitschrift für Christliche Kunst* vergezelde en geleidde ons bijna onafgebroken en hield buitendien in genoemde zitting een magistrale redevoering over de ontwikkeling van de kunst te Keulen.

Was het voor de meesten onzer eene vreugd, Dr. Reichensperger te leeren kennen, voor wie hem kenden was het eene nog grooter vreugd, hem weer te zien. Het schijnt haast, alsof de tijd geen vat heeft op dien krachtigen grijsaard. Er zijn dertig en meer jaren verstreken, sedert de zwart gelokte theologant uit Holland, die later stichter en deken werd van ons Gilde, den wakkeren Keulschen ridder van de christelijke kunst kwam raadplegen over den weg, dien hij tot bereiking van zijn idealen zou volgen. Moeilijk kan de toen vijftig-jarige strijder hem met meer geestdrift en geestkracht zijn beginselen hebben aangeprezen, dan de vier-en-tachtig-jarige grijsaard thans aan den dag legde, nu hij zijn intusschen eveneens vergrijsden vriend en diens medebroeders te Keulen ontving, geleidde en tot volharding aanspoorde. Nog steeds dezelfde vaste overtuiging van de waarheid zijner beginselen, dezelfde onkreukbare trouw aan het eens gekozen ideaal, nog steeds dezelfde jeugdige ijver en levendige belangstelling voor alles wat de kunst betreft. Nog altijd even slagvaardig en vol van tintelenden geest deelt hij met onverminderde kracht zijne „Liebe" uit aan sloopers en verguizers en geeselt hij even onbarmhartig als te voren alle knoeters en schipperaars. Maar ridder in onvervaardheid en strijdlust, is en blijft hij tevens een echt ridder in hoffelijkheid; de courtoisie, waarmede hij ieder onzer te woord stond, de geestigheid, waarmede hij elke lofspraak terug gaf, wekten aller bewondering, wonnen aller harten.

Het moet voor den eerbiedwaardigen veteraan eene niet geringe voldoening zijn, sedert jaren een medestrijder naast zich te zien, die geroepen schijnt den door hun begonnen strijd voort te zetten, totdat de volkomen zege is bevochten. Kanunnik Alexander Schnütgen is een reus naar het lichaam — het zwaarste ridderharnas, dat wij in het museum zagen, zou le hem niet te zwaar zijn — maar meer nog een reus naar den geest. Een helder verstand, een kritische blik, een fijn aesthetisch gevoel, een kolossaal geheugen, door volhardende studie geoefend en geschoold, maken hem tot een der beste kenners van de christelijke kunst en archeologie. Hij ziet op den eersten blik, wat elk kunstwerk van welken aard en uit welke periode ook kenmerkt; al had hij ze zelf jaren lang beoefend, kent hij al de procedé's, welke in de verschillende takken van kunst worden of werden bezigt, en zijn verbazende detail kennis belemmert in geenen deele zijn helderen blik op de ontwikkeling der kunst in het algemeen. Daarbij bezit hij in benijdenswaardige mate de gave van mededeeling; zijn voordracht is gemakkelijk en vloeiend, klaar en krachtig, geestig en geestdriftig en, waar het pas geeft, ook erg ondeugend en sarcastisch. De verslaggever, die voor omstreeks vijftien jaren te Rome samewijlen mocht deelnemen aan de befaamde archeologische excursie's van de Rossi, meent zich niet schuldig te maken aan overdrijving, als hij onzen Keulschen

hoofdgids met dien vorst onzer archeologen vergelijkt. Bij alle verschil, hetwelk den Duitscher onderscheidt van den Italiaan, vertoonen beide mannen eene merkwaaardige overeenkomst.

Men zal het ons zeker niet ten kwade duiden, dat onze dankbetuiging onwillekeurig den vorm aannam eener lofred. Wie de christelijke kunstwerken van Keulen komt bewonderen, kan niet ongevoelig zijn voor de mannen, die, gelijk Reichensperger en Schnütgen zoo onvermoeid en beleidvol streden voor hun behoud en herstel, zoo veel bijdroegen tot de herleving van de middeleeuwsche kunst. Maar het wordt tijd, tot het overzicht van onzen tocht te komen.

Spoeden zich zeker de meeste vreemdelingen, welke te Keulen komen, het eerst naar het achtste wereldwonder, den dom, wij bezochten den eersten dag uitsluitend de voornaamste oude heiligdommen, vóór den middag de Apostelkerk, S. Gereon, S. Ursula, S. Cunibert, S. Martijn, na den middag S. Maria in Capitol, S. Jacob, S. Maria in Lyskirchen en S. Severijn. En wij hadden reden, om onzen gids dankbaar te zijn, die ons dien onvergelykelijken tocht had voorgeschreven. Zoo toch kregen wij een denkbeeld zoowel van Keulen's macht en grootheid gedurende de eerste en grootere helft der middeleeuwen als van den hoogen bloei, de rijke ontwikkeling, welke de Romaansche architectuur juist te Keulen bereikte, zoo konden wij ons overtuigen, dat de groote metropool aan den Rijn in haar Romaansche scheppingen evenmin haar weerga vindt ter wereld als in haar thans gelukkig voltooiden reuzendom.

Wat wij bij het bezoek van elke kerk over hare bouwgeschiedenis hoorden, vatte de Heer Schnütgen 's avonds in een meesterlijk overzicht samen, hetwelk wij helaas slechts zeer onvolledig vermogen weer te geven. Nadat de Noormannen in 881 de meeste Keulische kerken hadden verwoest, van welke er velen reeds eeuwen lang hadden bestaan, zag de stad nieuwe heiligdommen verrijzen, sedert Otto de Groote orde en welvaart aan het rijk had hergeven. 's Keizers heilige broeder, de kunst- en letterlievende aartsbisschop Bruno en zijn eerste opvolgers, inzonderheid Warinus, staan bekend als de stichters of herstellers van de kerken van S. Pantaleon, S. Martijn, S. Andreas e. a. Een nog grooter ijver in het bouwen van kerken openbaarde zich gedurende de elfde eeuw, toen machtige en ijverige kerkvorsten als Heribert, Pilgrim, Herman II en Anno II tusschen de jaren 999-1075 de meeste romaansche kerken of wel nieuw stichtten of vergrootten en herschiepen. Veel van hetgeen zij bouwden werd door den geweldigen brand van 1149 vernietigd. Maar met de tweede helft der twaalfde eeuw brak voor Keulen een nieuw tijdperk aan van nog hooger bloei, dat de geleden schade op luisterrijke wijze herstelde. Onder het bestuur van de aartsbisschoppen Arnoud II, Frederik II, Engelbert I e. a., behaalde de romaansche bouwkunst haar hoogste zegepraal door vergrooiting en herschepping der oude monumenten in dien rijkdom van vormen, welke aan den overgangstijl eigen is, om dan in het midden der dertiende eeuw even plotseling als volslagen door de Gothiek te worden verdrongen.

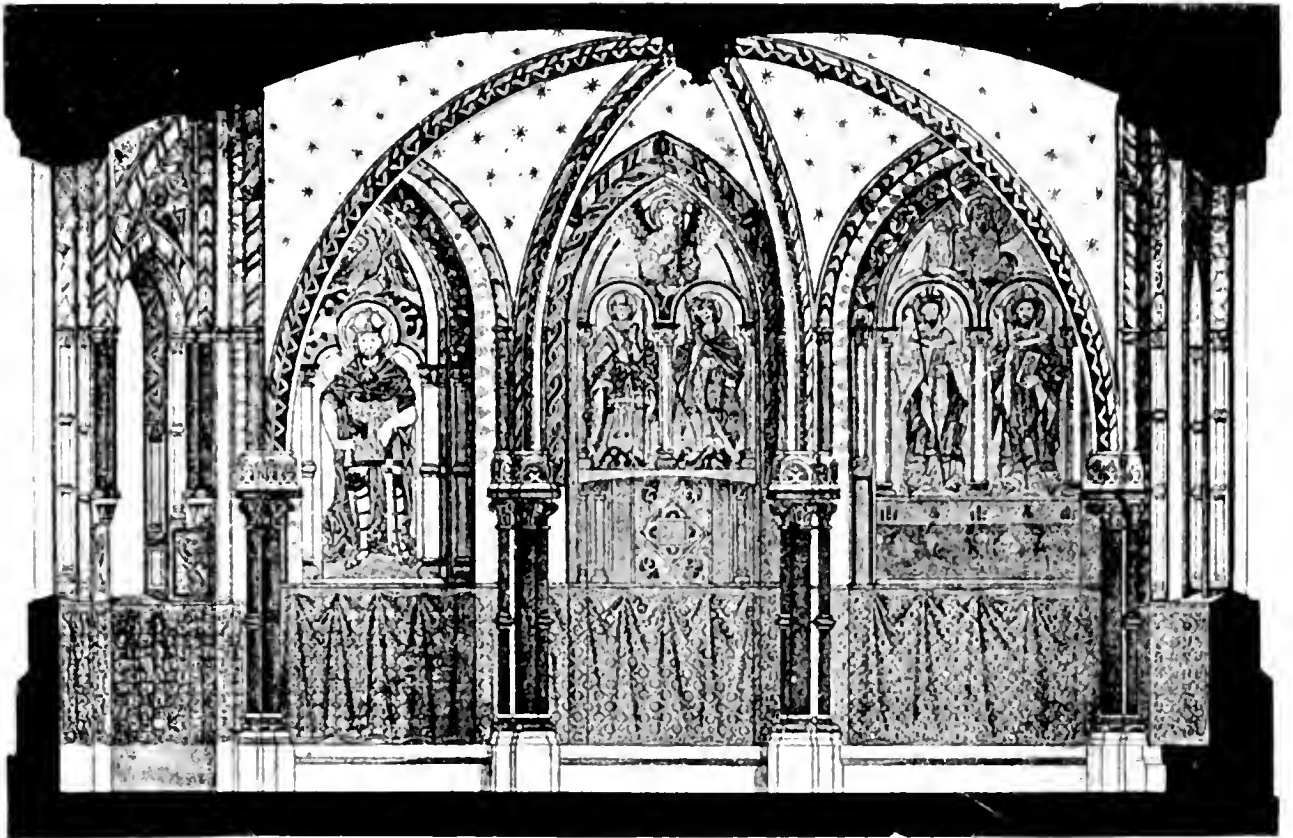
Het meereendeel van de sedert de regeering van Otto I gebouwde kerken waren oorspronkelijk zeer ruime maar vrij eenvoudige pijler-basilieken, vlak gedeekt, alle met toren, sommige met dwarsschip aan de westzijde. Deze werd dan bij eenige kerken nog geflankeerd door twee minaretvormige torentjes, tusschen welke op het dak van het middelschip een niet hoog klokkenhuis stond. Mag of moet men daarom zelfs aannemen, dat de genoemde kerken aanvankelijk eene groote overeenkomst toonden, dan staat men verbaasd over den rijkdom en de verscheidenheid van vormen, welke zij in den overgangstijd verkregen. In al de genoemde monumenten moesten vroeger of later de vlakke houten zolderingen voor steenen gewelven wijken, voor het overige ondergingen zij herscheppingen in verschillende zin.

Van deze is wel de meest belangwekkende dië, welke op waarlijk grootsche wijze het eerst werd toegepast in S. Maria im Capitol, waar de basiliek verbonden werd met centralen aanleg van koor en dwarsschip in klaverbladvorm, door een gewelften omgang omsloten. De indruk, dien kerk en koor, thans in den vollen luister der vroegere eeuwen hersteld op ons maakten, was in waarheid overweldigend. Onder het hoogkoor bevindt zich eene prachtige krocht van drie beuken, waarin de grafombe van S. Plectrudis, gemalin van Pepijn van Herstal, die gezegd wordt de kerk te hebben gesticht. Dezelfde gelukkige paring van langhuis en centralen, klaverbladvormigen kooraanleg zagen we nagevolgd in de Apostelkerk en groot S. Martijn, maar op bescheidener voet, daar hier de kooromgang ontbreekt. Daarentegen toonen deze heiligdommen van buiten rijker ontwikkeling. Van het naar haar genoemde plein gezien, openbaart de Apostelkerk al het pittoreske en harmonieuze aan de Romaansche architectuur van Keulen eigen. Een dubbele reeks van rondbogen, door eene kleine galerij bekroond, breekt de ronde abside's van het hoofdkoor en de zijbeuken, twee slanke zijtorens rijzen ter weerszijden van het hoofdkoor, tusschen welke de koepel boven het westelijk transept zichtbaar wordt, terwijl de oude westtoren met zijn statigen helm het geheel beheerscht. In haar uitwendig geheel gerestaureerd, wacht deze kerk nog op herstel van den inwendigen tooi, waarin zij voorheen zonder twijfel luisterrijk straalde.

Door grootschheid en rijkdom van uitwendige ontwikkeling overtreft Groot-S. Martijn nog verre niet slechts de Apostelkerk maar al de overige oude kerken van Keulen. Aan het stadsgezicht geeft dan ook de silhouet van S. Martijn met haar machtigen op het oostelijk gedeelte zich verheffenden koepeltoren, die aan de vier hoeken door ranke torentjes wordt geflankeerd, en met haar twee torens aan den westelijken gevel een geheel bijzondere aantrekkelijkheid. Dit bij uitstek monumentale werk werd, wat althans den koepeltoren betreft, in de tweede helft der twaalfde eeuw door de Benedictijnen ontworpen en begonnen, maar eerst tegen het einde der volgende eeuw voltooid. Op uitnoodiging van onzen wakkeren gids betraden wij den ouden abdijhof en kregen eerst daar het volle effect te genieten van de even stoute als heerlijke constructie. Ook inwendig

geeft de kerk door haar edele verhoudingen en haar kostbaren tooi — wij herinneren slechts aan de prachtige vloer — veel schoons te genieten. Als op eene belangrijke bijzonderheid vestigde de Heer Schnutgen onze aandacht op de nissen in het priesterkoor, die voorheen de zetels bevatten van den abt en de tot koorgebed vereenigde monniken. Zij vormen als het ware een overgang tot de wijze van koorsluiting, welke zij in S. Maria im Capitol zagen.

Gelijk de oorspronkelijke koren der oude basilieken ondergingen ook deze zelf in den overgangstijd aanzienlijke verbouwingen. Reeds hadden wij gelegenheid om te zeggen, dat de vlakke zolderingen door steenen gewelven werden vervangen.

DE DOOKAPEL VAN SINT GEREON.

Gelijktijdig of daarna voorzag men sommige kerken van emporen. Ontbraken deze reeds van den beginne niet in het westelijk gedeelte der kerken van vrouwelijke religieuzen, reeds zeer vroeg werden zij in S. Ursula, later in eenige andere kerken ook boven de zijbeuken aangebracht. S. Maria in Lyskirchen, welk kerkje aan het einde der twaalfde eeuw ter vervanging van een ander heiligdom geheel nieuw

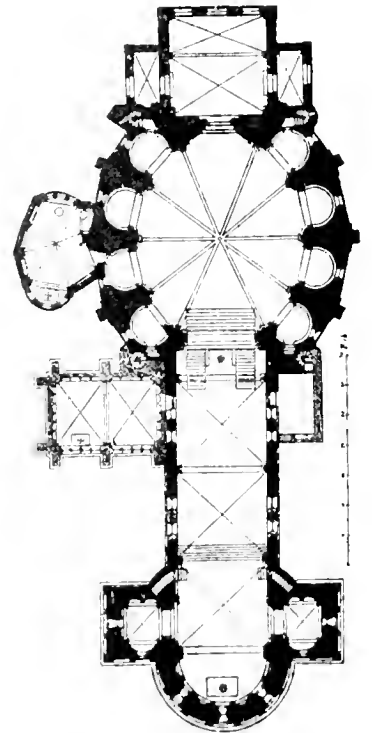
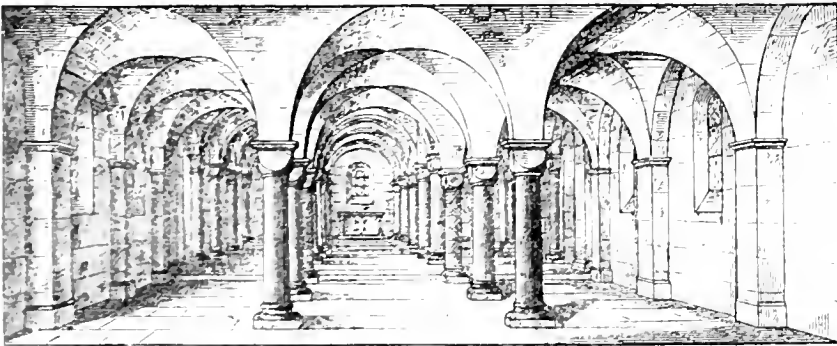
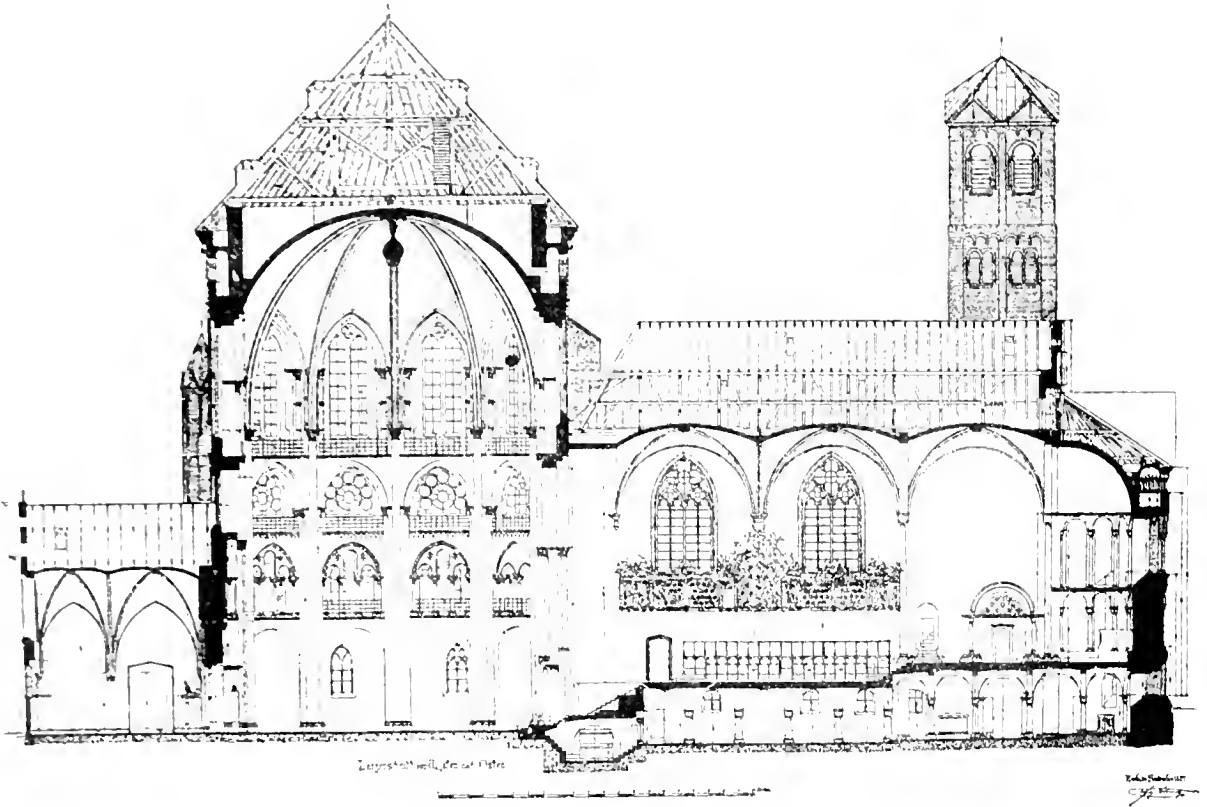
gebouwd werd, werd terstond van tribune's voorzien. Daartoe noopte den bouwmeester zeker het beperkte terrein en de volkrijke buurt. Het kerkje is een waar uweeltje van romaansche architectuur: inzonderheid munt het rijk versierde westelijk portaal uit door groote originaliteit. Van de twee ontworpen torens werd slechts een geheel voltooid. Wat de merkwaardigheid van dit heiligdom nog zeer verhoogt, is de beschildering van muren en gewelven, waarschijnlijk uit het begin der dertiende eeuw afkomstig. Het zijn met vaste kunstenaarshand ontworpen tafereelen, rijk aan figuren en vol van frische naieviteit. Zij zijn voortreffelijk geconservéerd en werden voor eenige jaren door den Eerw. Heer Göbbels met al de vereischte voorzichtigheid bijgewerkt. In den schat van het kerkje zagen wij enkele schoone zilverwerken.

Aan de kerk van S. Ursula en hare heilige gezellinnen, welke in de vijfde eeuw gesticht werd op de meest heilige plek van het heilig Keulen, werd eeuw op eeuw gebouwd. In de tweede helft der dertiende eeuw verrees het hooge, stout ontworpen oostkoor, voltooid in 1268, met zijn groote, rijk ontwikkelde vensters, welke de geheele ruimte innemen, tusschen de eenvoudige en sterke beren gelegen.

Begrijpelijker wijze boeiden ons hier het meest de talrijke overblijfselen der heilige maagden. Die van S. Ursula bevinden zich in eene kas, aan de achterzijde van het ten deele nog oorspronkelijk hoogaltaar zoodanig op kolommen geplaatst, dat men er bij den plechtigen omgang onder door kan gaan, de overige in koor en kerk en schatkamer verspreid. De schedels der heilige martelaressen, die in glazen kasten bewaard worden, zijn voor het meerendeel met zijden banden omwonden, waarop de namen der heiligen in echte paarlen en goud zijn geborduurd. In de schatkamer, terecht „goldene Kammer” genaamd, wordt men als door een duizeling aangegrepen bij het zien van al de in zilver en goudglans schitterende, van email en edele steenen stralende sarcophagen, schrijnen, buste's, armen enz. Men zoude hier dagen kunnen toeven.

Als de meeste andere romaansche kerken van Keulen vertegenwoordigt ook de heerlijke S. Severinus-kerk verschillende perioden der Keulsehe architectuur: haar prachtige krocht dateert ten deele uit het Carolingische tijdvak, de ruime beuken werden onder de aartsbisschoppen Pügrim (1021—1036) en Herman II gebouwd, het tegenwoordige koor omstreeks het jaar 1200. Daarentegen is S. Cunibert wat de Duitschers noemen „aus einem Guss.” Zij werd dan ook binnen vijftig jaren begonnen en voltooid. Hoe plotseling de romaansche kunst door de gothische werd verdrongen, blijkt op de meest sprekende wijze uit het jaar van hare consecratie (1248). In dat jaar toch werd de grondsteen gelegd van den dom. S. Cunibert vertoont nog zuiver de romaansche vormen en versieringswijze, ofchoon in de constructie toch reeds de nieuwe beginselen zichtbaar zijn. Zij werd ontworpen door den sub-diaken Vogelö, en bestaat uit drie ruime beuken, van welke de middelbeuk zich naar het Westen voortzet in de hal van den machtigen toren, aan welken zich naar Noord- en Zuidzijde vierzijdige hallen aansluiten

een westelijk transept vormend. Naar het Oosten eindigen de zijbeuken in de hallen van twee torens van vier verdiepingen, terwijl het middenschip wordt afgesloten door een halfronde absis, rijk door twee reeksen van nissen gebroken en met een rondboog-galerij bekroond. In het verhoogde koor der kerk ligt nog de oorspronkelijke schoone vloer, uit marmer van verschillende kleuren samengesteld; aan de westelijke vieringspijlers staan tegenover elkander de fraaie beelden van S. Michael en de H. Maagd in dubbele levensgrootte, en in den middengang bewonderden wij den reusachtigen koperen kandelaar, in den vorm van den boom des levens, aan welken Christus sterft. Men schrijft dit werk toe aan denzelfden meester, die het heerlijke koorhek van den dom van Xanten schiep. Hoogst merkwaardig zijn voorts de koorvensters en de muurschilderingen in de nis van den doopvont, voortreffelijke producten van de Keulsche schilderschool uit het begin der dertiende eeuw. Geheel de kerk is zoo wel uit- als inwendig met de meeste zorg gerestaureerd; zij verdient om haar edele verhoudingen, haar voortreffelijke constructie en haar prachtigen tooi een meesterwerk te worden genoemd.

Opzettelijk hebben wij S. Gereon tot dusverre niet meer dan genoemd, omdat wij van dit belangrijkste monument onder de oude Keulsche heiligdommen hier ten slotte wat uitvoeriger wenschen te gewagen. Deze wonderbare bouw, of liever dit wonderbaar conglomeraat van bouwwerken, bestaat uit eene voorhal met twee oostelijk gelegen traptorens, uit het bekende decagoon, aan welks zuidzijde een doopkapel, uit een hoog liggend langwerpig en rond gesloten koor met sacristie, naar de Oostzijde door twee machtige torens geflankeerd, eindelijk uit de krocht, welke zich onder de geheele lengte en breedte van genoemd koor uitstrekt.

Dat zoodanig monument een machtig stuk historie vertegenwoordigt, ziet men op den eersten blik, en ook alleen de historie kan van dit schilderachtig samenstel verklaring geven. En deze verklaring gewerd ons van niemand minder dan van Dr. August Reichensperger, die gewagende van hetgeen in den jongsten tijd tot herstel van dit heiligdom werd gedaan, gerustelijk zeggen mag: *quorum pars magna fui*. Het was een waar genot, onzen eerbiedwaardigen gids door de verschillende deelen van S. Gereon te volgen.

Ter plaatse, waar de lijken van S. Gereon en zijn heldhaftige makkers in een put waren geworpen, stichtte de heilige Helena, zoo zegt de traditie, een bedehuis (*memoria*). Deze dikwerf betwijfelde traditie werd, wat althans de hoofdzak betreft, door het onderzoek der laatste jaren schitterend bevestigd. Het is toch met volle zekerheid gebleken, dat de acht met haltkoepels overhuifde kapelletjes of koortjes van het decagoon uit den tijd van Constantijn afkomstig zijn. Zijn heilige moeder zal derhalve ter eere der martelaren eene z.g. *memoria* in den vorm van een centraalbouw hebben gesticht, welks middenruimte waarschijnlijk open was. Gedurende het Frankische tijdperk werd de middenruimte vermoedelijk overdekt en aan de oostzijde van een altaar met *confessio* voorzien. Naar de goudmozaïeken, waarmede het heiligdom toen bekleed werd, werd het „ad

sanctos aureos" geheeten, gelijk Gregorius van Tours bericht. Wel in denzelfden tijd zal bij de kerk een klooster zijn gesticht, dat later in een collegiaal stift veranderd ten tijde van den heiligen aartsbisschop Anno II zoo zeer was toegenomen, dat koor en krypta noodzakelijk moesten worden vergroot. Het nieuwe koor met zijn krocht, in 1069 voltooid, reikte echter niet verder dan waar het tweede en hooger gedeelte van de krypta begint, en was zonder twijfel ook met een ronde abside gesloten. Omstreeks eene eeuw later zette dan de aartsbisschop Arnoud II den bouw naar de oostzijde voort en flankeerde dien door de twee krachtige torens. Eindelijk onderging het decagoon in de eerste helft der dertiende eeuw de geniale herschepping, welke het maakte tot den wonderbaar schoonen en stouten koepelbouw, dien wij thans bewonderen.

Men verwijderde toen de zuilen, welke tusschen de acht koortjes stonden, en bracht in haar plaats breede bundels van diensten aan; tegen de buitenzijde bouwde men zware contreforten, welke den ronden vorm der kapellen deden verdwijnen. Boven de kapellen trok men vervolgens den sierlijken omgang op met zijn fijne geledingen en heerlijke bogen, daar boven voorts nog twee galerijen, en liet van de hoogste dezer de machtige koepelribben uitgaan. Het was een stout stuk werk, dat de bouwmeester ondernam en tot een zoo gelukkig einde voerde; de spanning toch bedraagt in den dag zonder de nissen 58 bij 54 rijnlandsche voeten, terwijl de contreforten aan de buitenzijde, welke de luchtbogen opvangen, wegens de te geringe belasting weinig of geen tegenwicht bieden tegen de zijdelingsche drukking van het koepelgewelf. Het is dan ook zeer begrijpelijk, dat de veldmaarschalk Von Moltke bij het bezoeken van de kerk zijn begeleiders vroeg: „Maar waarop steunt dan dit gewelf?" De roemrijke veldheer zag blijkbaar terstond, dat hier op het gebied der bouwkunst ook een beslissende overwinning was behaald. Want waarlijk verbazing wekkend zijn hoogte en ruimte van den koepel bij schijnbaar zoo lichten en sierlijken onderbouw.

Heerlijk en hartverheffend als de bouw zelf is ook zijn nieuwe beschrijving. De groote meester, de helaas thans ontslapen Dr. Essenwein, naar wiens ontwerpen en onder wiens leiding de beschrijving geschiedde, heeft nooit grooter meesterschap betoond dan bij deze gelegenheid. Daar hij zelf in een prachtwerk¹⁾ rekenschap heeft gegeven van de door hem volbrachte taak, kan men het overleg beoordeelen, waarmede hij te werk ging. Slechts zij hier met één woord de gedachte aangeduid, door welke Essenwein zich liet leiden bij de keuze en verdeling zijner voorstellingen. Hij neende hier in romaansche vormen de ideeën te moeten weergeven van den oudchristelijken tijd. En terecht. Want het kan wel niet betwijfeld worden, dat ook de schilder der dertiende eeuw, die wellicht nog den ouden koepel met zijn mozaïeken gezien had, zich door dezelfde gedachte liet bezielen.

1) Die farbige Ausstattung des zehneckigen Schiffes der Pfarrkirche zum hl. Gereon in Köln durch Wand- und Glasmalereien Frankfurt. 1891. Vergelijk over deze rijk geïllustreerde uitgaaf het artikel van Schnitzgen in „Zeitschrift für christliche Kunst" IV. 287.

GROOT-SINT-MARTIJN, WESTZIJDE

De voorstellingen, tot welke deze overweging Dr. Essenwein leidde, zijn in 't kort de navolgende: in den koepel de Heerlijkheid des Heeren, die omringd wordt door de negen engelkoren en de vier en twintig ouderlingen; daartegenover het kruis, het teeken van 's Heeren lijden en zegepraal te midden van engelen, die de werktuigen des lijdens dragen; in de tien vensters, den Heiland omringend met de H. Helena de representanten van het Thebaansche legioen, die voor 's Heeren kruis leden en streden; daaronder in de boogschilden musicceerende engelen; eindelijk in de acht koortjes zoovele groepen van Heiligen, elk met den Zaligmaker in haar midden, als den verkondiger der acht zaligheden. Spreken al deze tafereelen en figuren tot hoofd en hart, het oog vindt volop verzadiging in de schoonheid der lijnen en de zachtheid en harmonie der kleuren.

Een poortje tusschen de derde en vierde koornis der zuidzijde geeft toegang tot de doopkapel, een gebouwtje even merkwaardig door fijnheid van zijn geledingen en zijn onregelmatigen grondvorm, een gevolg van de voorheen beklemde ligging, als door de nog oorspronkelijke oude muurschilderingen. Het zijn voortreffelijke producten van de Keulsehe schilderkunst uit de eerste helft der dertiende eeuw, toen het kapelletje gebeuwd en beschilderd werd.

Aan weerszijden van het altaar leiden trappen naar het hoogkoor, welks schip thans een gothisch gewelf en gothische vensters heeft. Nu het decagoon beschilderd is, roept het koor nog luider dan voorheen om herstel en versiering. Wij zagen er schoone gobelins, prachtige vroeg-gothische koorbanken, een laat-gothisch vleugelaltaartje en een steenen sacramentshuisje in barocstijl.

Gelukkiger dan vele andere kerken van Keulen bezit S. Gereon in zijn schatkamer of sacristie, zuidelijk van het hoogkoor gelegen, nog een groot aantal kunstwerken van hooge waarde en uit verschillende perioden, kostelijke paramenten en voortreffelijke goud- en zilversmeedwerken. Ware meesterstukken zijn vooral twee reliquiairs in den vorm van een arm uit den romaanschen tijd. Zoom en onderrand der mouwen zijn buitengewoon rijk versierd, de plooiën zeer fijn gedreven. Bijzondere vermelding verdienen voorts vier gothische kelken uit de vijftiende eeuw, een fraai bewerkt laat-gothisch paxtafeltje van verguld zilver met palmhouten snijwerk, kostbare ivoorwerken, een fraaie kelk met filigraan-werk uit de zeventiende eeuw en eenige vaatwerken van jonger datum, zeer de aandacht waard. Bij vergelijking van deze met de oudere maakte Dr. Reichensperger de zeer juiste opmerking, dat men in onzen tijd al te zeer streefde naar het pompeuze. Dat was zijns inziens een fout, waaraan onze hedendaagsche goudsmeden zich veelal schuldig maken, wanneer zij toegeven aan de wenschen van het publiek, dat nog altijd reeds op verren afstand een groot plakaat blinkend goud of zilver wil zien, en er zich weinig om bekommert, of dit edel metaal ook edel en waardig bewerkt is overeenkomstig het heilig doel, waarvoor het wordt gebezigd.

Na bezichtiging der bovenkerk daalden wij af in de krypta, altijd onder geleide van onzen voortreffelijken cicerone. Deze hield ons onmiddellijk staande in het diepst

gelegen gedeelte, eene overwelfde ruimte, nog binnen de enceinte van het decagoon gelegen. Dit was, naar Dr. Reichensperger ons mededeelde, voorheen de onder het oorspronkelijk hoogaltaar van den tienhoek gelegen confessio, in welke naar overoud kerkelijk gebruik het gebeente der heiligen, inzonderheid dat van den patroon der kerk rustte. Thans bevinden er zich nog drie groote steenen zerken, van welke althans de bovenste reliquieën behelst. Van deze voormalige confessio stijgt men met enkele trappen op tot de driebeukige krypta. Zeer duidelijk is het door S. Anno gebouwde, in 1068 voltooide gedeelte van het andere te onderscheiden. Het rond booggewelf wordt door vijf paar forsche zuilen gedragen, wier basementen geen hoekbladeren hebben en wier schachten ten deele met inkervingen zijn versierd. Natuurlijk had deze krocht oorspronkelijk eene absis ten oosten, welke verdween, toen het tweede gedeelte gebouwd werd. Dit ligt een trede hooger dan het eerste. Van de vier paar zuilen, welke het gewelf dragen, zijn de basementen, met één uitzondering, van hoekbladeren voorzien, de schachten zijn slanker, terwijl de teerling-kapiteelen door kralen omzoomd zijn. De gordelbogen worden hier niet opgevangen door pilasters maar door halfronde zuilen.

Niet minder dan door deze architectonische bijzonderheden werd onze aandacht getrokken door een machtig stuk mozaïek, waarmede een gedeelte der krocht bevoerd is, gebeurtenissen voorstellende uit het leven van Samson. Wat van dit hoogst zeldzaam kunstwerk oorspronkelijk is, vond men voor een aantal jaren in talrijke fragmenten tusschen de vloersteen en der krocht verspreid. Door een zorgvuldig onderzoek kwam men tot de overtuiging, dat men overblijfselen voor zich had van de vloer, welke gedurende het carolingische tijdvak in den tienhoek en zijn voormalig koor werd gelegd, en in typen, aan het Oude Verbond ontleend, voorstellingen bevatte van de vier cardinale deugden. Toen Anno II het oude koor afbrak, schijnt men de fragmenten van dit kunstwerk met andere steenen tot bevoering der krypta te hebben gebezigd. Niet dan met veel inspanning hebben de schilder Avenarius en de bouwmeester Wiethase uit de gevonden stukken met bijvoeging van de ontbrekende de thans aanwezige figuren saamgesteld. Naar de reconstructie van het oorspronkelijk geheel, welke Wiethase beproefde, moet dit hebben bestaan uit de cardinale deugden rondom den dierenriem; rechts daarvan zag men een engel, wit op zwarten grond, links een duivel, zwart op witten grond. Meanderbanden vormden de omlijsting. De nog aanwezige figuren zijn wel is waar niet zeer volmaakt en natuurlijk van teekening, maar dit belet niet, in deze vloer een grootsch en monumenteel kunstwerk te zien, dat den invloed der antieke kunst nog duidelijk openbaart.

En hiermede nemen wij afscheid van de monumenten, welke wij den eersten dag bezochten, al konden wij aan onze medebroeders, die aan de reis niet deelnamen, siechts een flauw begrip geven van al hetgeen door ons werd genoten. Op den aan genietingen rijken dag, in Keulen's oude heiligdommen gesleten, volgde een avond rijk aan genietingen in Keulen's Stadtgarten doorge-

bracht. Daar luisterden wij met gretigheid naar de voordracht van den Heer Schnütgen en bleven onder de tonen eener vroolijke muziek om den feestdich in gezellige vroolijkheid tot dicht bij middernacht vereenigd.

Het program van den tweeden dag eischte van de gildebroeders zeker niet minder inspanning dan dat van den eersten. Wij hadden toch behalve twee kleinere kerken en den dom drie museeën te bezoeken. Nu worden museeën zeker niet gesticht, om in stormpas te worden doorloopen, maar om aan liefhebbers en kunstenaars gelegenheid te geven tot eene kalme, rustige, grondige en vooral vergelijkende studie. En daar wij in weinige uren er drie bezochten, het aartsbisschoppelijk, het kunstindustrie- en het Wallraf-Richartz-museum, behoeft wel niet te worden gezegd, dat er van zoodanige studie weinig of geen sprake zijn kon. Indien wij desniettemin op onzen „Dauermarsch”, zooals de Duitschers zouden zeggen, door al die zalen, hallen en hoven niet in de war geraakten, maar zelfs nog veel genoten en leerden, dan hadden wij zulks te danken aan onze gidsen, die ons telkens met weinige vingerwijzingen orienteerden en op de belangrijkste kunstwerken opmerkzaam maakten. De Heer Schnütgen vooral had hier volop gelegenheid, zijn verbazende detail-kennis te toonen en verplichtte ons buitengemeen zoowel door leerzame opmerkingen en mededeelingen over de oud-Keulsehe schilders als door nauwkeurige beschrijving der procedé's, welke de kunstindustrie bij haar diverse scheppingen bezigde en bezigt.

Trachten wij althans enkele der ontvangen indrukken weer te geven.

Het aartsbisschoppelijk museum van Keulen, dat wij na de gildemis, door Kan. Schnütgen in een der koorkapellen van den dom opgedragen en door alle broeders bijgewoond, het eerst bezochten, bevat kostbare en merkwaardige voorwerpen, maar evenaart in rijkdom en merkwaardigheid geenszins het aartsbisschoppelijk museum van Utrecht. Men vergeete echter niet, dat het Wallraf-Richartz-museum zeer veel bevat, wat zeker in de aartsbisschoppelijke verzameling ware terecht gekomen, indien deze vroeger gesticht ware, en dat in de stad en het aartsbisdom Keulen de producten van kerkelijke kunst in veel grooter getale dan ten onzent op de plaatsen verbleven, voor welke zij werden bestemd. Ware om dezelfde reden het museum van Utrecht minder rijk dan het is, wij zouden er zeker niet over treuren.

Het „Kunstgewerbemuseum” is, ofschoon eerst voor weinige jaren — in 1888 —

geopend, toch reeds zeer rijk en aanzienlijk. Beneden vindt men in hof en zalen behalve gebrande glazen alleen zoodanige voorwerpen tentoongesteld, welke zonder behulp van vuur worden vervaardigd, voorwerpen dus van hout, ivoor, leder enz. als kasten, schrijnen, tafels, stoelen, boekbanden en wat dies meer zij in rijke verscheidenheid. In de bovenzalen zijn al de soorten van voorwerpen gerangschikt, bij welker vervaardiging de kunstindustrie het vuur moet bezigen. De keramiek

SINT CUNIBERT. KOORZIJD.

en de glasindustrie zijn hier voortreffelijk vertegenwoordigd, minder rijk de kunst van ijzer- en goudsmeden.

Vele der hier tentoongestelde voorwerpen bevonden zich vroeger in het Wallraf-Richartz museum, hetwelk thans uitsluitend antiquiteiten en kunstwerken bevat. Het bestaat uit een groot en prachtig gebouw, hetwelk tusschen de jaren 1855 en 1861 verrees, en den schoonen, laatgothischen kloosterhof der Minorieten-kerk.

Het is een der weinige nog bestaande kloosterhoven, waaraan het heilig Keulen voorheen zoo rijk was en van welke er velen nog in onze eeuw helaas verdwenen.

Waarlijk schoon en imponant is de trapvestibuul, door den grooten meester Steinle met monumenteele muurschilder-

ingen versierd. Hoogst belangwekkend mag de verzameling van Romeinsche antiquiteiten en kunstwerken heeten. Juist niet onvergetelijk, maar toch ook niet onwaard gezien te worden is de collectie van moderne schilderijen. Maar wat het Wallraf-Richartz-museum vooral belangrijk maakt en wat althans onze

belangstelling het meest trok, is de reeks van zalen, waarin werken van Oud-Nederlandsche, Oud-Italiaansche en Oud-Keulsche schilders zijn tentoongesteld. Op de waardeering van laatstgenoemde waren wij met veel tact voorbereid. De Heer Schnütgen had ons daags te voren in de kerken, welke wij bezochten, telkens op de belangrijkste penseelwerken gewezen ¹⁾ en in zijn redevoering ons met weinige trekken de ontwikkeling der schilderkunst te Keulen — miniatuur- muur- glas- en paneelschildering — voor oogen gesteld. Daarbij had hij o. a. niet verzuimd te betoogen, hoe de vroeger zoo veel genoemde en geroemde „Meister Wilhelm von Köln” in den jongsten tijd meer en meer gebleken is een fantoom te zijn, daarentegen de tot voor korten tijd geheel vergeten *ware* meester der Oud-Keulsche schilderschool aan het licht gekomen was. Thans tocht is men door een aantekening uit Dürer's dagboek en door het onderzoek, waartoe zij aanleiding gaf, tot de zekere ontdekking gekomen, dat het beroemde „Dombild”, voor hetwelk wij straks het reikste en verhevenste kunstgenot zouden smaken, geschilderd is door „Maister Steffan zu Köln”, en dat deze „Maister Steffan” de schilder *Stephan Lochner* is, die geboren te Meersburg aan het Bodensee in het vierde decennium der 15de eeuw een aanzienlijk burger van Keulen was en aldaar vóór Kerstmis van het jaar 1451 vermoedelijk aan de pest overleed. In hem bereikte de Keulsche school hare hoogste volmaaktheid, om weldra onder den invloed der Nederlandsche schilders geraakt, wel is waar nog vele en kostelijke meesterstukken te scheppen, maar tevens meer en meer hare eigenaardigheid te verliezen. Grooter dienst kon de Heer Schnütgen ons moeilijk bewijzen dan door ons, alvorens wij naar den dom togen, eenige paneelen te wijzen welke men met volle zekerheid aan den meester van het „Dombild” kan toeschrijven. Een daarvan, „die Madonna mit dem Veilchen” toebehoorend aan het Keulsche priestersseminarie, zagen wij in het aartsbischoppelijk museum. Het zij ons vergund een beschrijving van dit schilderij te ontleenen aan een artikel van Eduard Firmenich-Richartz, onlangs in de *Zeitschrift für christliche Kunst*” verschenen: ²⁾

„Der zarte kopf der Madonna, von dem die röthlich blonden Locken weich herabfliessen, ihre niedergeschlagenen Blauaugen, die überhohe, rundliche Stirn und der winzige, gespitzte Mund verräth . . . noch die jugendliche Befangenheit des Künstlers. Ueberaus anziehend ist vor Allem das Jesukind, in seinen feinen, durchsichtigen Hemdchen; durch das kleine Kreuz und die Bewegung des Segnens ist bei aller Kindlichkeit ein feierlich-inniger Zug himmlischer Güte zum Ausdruck gebracht. Der feuerrothe Mantel der Jungfrau, dessen tiefe Schatten und warme Lichter durchaus in der Lokalfarbe abgetönt sind, entfaltet vor der Goldtapete eine besondere Leuchtkraft. In der Höhe erscheinen Gottvater, der hl. Geist und Engel

¹⁾ Men vindt al de „Deutschen Gemälde van 1300 bis 1550”, welke in de Keulsche kerken aanwezig zijn, opgesomd in de *Zeitschrift für christliche Kunst*, V. 129 vv.

²⁾ IV. Kol. 193.

mit schmalen, spitzen Schwalbenflügeln vor blauem Himmelsgrunde. Zu Füssen der Gottesmutter betet die Stifterin, ein kleines aber ungemein fein-detaillirtes Portrat-figürchen. . . . Das Gemalde wird um 1440 entstanden sein".

Het tweede paneel „die Madonna in der Rosenlaube" bevindt zich in het Wallraf-Richartz-museum. Zonder de tusschenkomst van den Heer Schnütgen zouden wij het niet gezien hebben, daar het om reden ons niet bekend van zijn plaats was weggenomen.

De Heer Firmenich—Richartz geeft er de volgende keurige beschrijving van:

„In seligem Sinnen sitzt Maria inmitten eines ewigen Frühlings. Eine Perl-Agraffe mit dem Symbol der Reinheit (Jungfrau und Einhorn) schmückt ihr faltiges Gewand. Sie trägt die Krone auf dem Haupte. Zierliche himmlische Geister haben sich eingefunden, um das göttliche Kind zu erheitern. Sie betrachten es mit bewundernden Blicken, beten es an, sie pflücken ihm Blumen, bringen ihm Aepfel, musiciren zu seinem Preis. Von oben schaut Gottvater segnend herab und entsendet die Taube des hl. Geistes. Seitlich schlagen Engel die Hülle zurück, welche dieses Paradiesesfest von der Welt trennt.

Diese Perle altkölnischer Kunst steht in Stimmung und Ausührung dem Dombilde am nächsten. Die zeichnung ist allerdings noch unsicherer, aber die Farbe zeigt dieselbe Frische, das Inkarnat zarte Blässe und einen gewissen emailartigen Schimmer.

Nog een ander werk, waarin men de hand van den meester van het Dombild meest te herkennen, of liever eenige fragmenten van dat werk, kon de heer Schnütgen ons in het museum toonen: een paneel met de figuren van de h. Barbara, een ander met die van de hh kerkvaarders Ambrosius en Augustinus, van de h. Caccilia en van den donator, beide afkomstig van een altaar, door een zekeren Henricus Zeuvelghin in een der Keulse kerken gesticht. De forse en kloeke figuren met haar breede koppen toonen groote overeenkomst met de drie koningen en de andere mannelijke gestalten van het Dombild.

Het Dombild zelf, dat wij eenige uren later volop gelegenheid hadden te bewonderen, behoeven wij zeker niet te beschrijven. ¹⁾ Al de gildebroeders kennen het althans uit diverse reproductie's. Het werd door Meister Stephan als altaarstuk geschilderd voor de kapel, welke in de eerste helft der 15de eeuw gebouwd werd op de plaats, waar voorheen de synagoog der uit Keulen verdreven Joden gestaan had. Van daar werd het tijdens de Fransche revolutie eerst naar een afgesloten gewelf in veiligheid gebracht, daarna in een zaal van het raadhuis, eindelijk op voorstel van Suipiz Boisserée in de S. Agnes kapel van het domkoor geplaatst, waar het weldra al de bezoekers met aandacht en bewondering vervulde. „Wir erkannten, zoo schreef genoemde Boisserée over het Dombild, dass dasselbe der zur vollsten Selbstständigkeit gelangten, altkölnischen Schule angehörte, und den

¹⁾ Men leze de beschrijving in het zooeven aangehaalde artikel van Firmenich—Richartz.

Ubergangspunkt von den alten traditionellen, zu der neuern ganz naturgetreuen Kunst bereichne, wie denn auch später Goethe dieses Bild sehr treffend: „Die Achse der Niederrheinischen Kunstgeschichte“ genannt hat.”¹⁾ Met deze woorden heet Boisseree voor goed de plaats aangewezen, welke aan het meesterstuk van Lochner in de historie der schilderkunst toekomt. Naast de hooge ideale opvatting, aan de oudere Keulenaars eigen, welke er steeds naar tracht, reine onschuld, ridderlijke vroomheid en feestelijke statigheid uit te drukken, openbaart het een frischen blijden zin voor al wat in het leven en de natuur schoon en bevallig is. „Zulks ziet men evenzeer in de liefelijke, schalksche maagdengestalten met haar volle, lachende aangezichten, haar groote blauwe kinderoogen, stompe neusjes en ronde mondjes als in de ietwat plumpe en bolle trekken der stoere mannenkoppen.”²⁾

Bij het beschouwen van het Dombild vraagt men zich onwillekeurig af, of de christelijke schilderkunst ooit een volmaakter werk geschapen heeft.

Van eene bespreking der talrijke producten der Oud-Nederlandsche schilderschool, welke wij in het museum zagen, mochten wij afzien, daar hier de keuze zeer moeilijk zoude zijn.

Na behalve de drie museum's nog twee kerken bezocht te hebben, S. Albaan, onlangs door eenige onzer Utrechtsche kunstenaars van voortreffelijke vensters, een prachtig hoogaltaar en andere meubels voorzien, en de Minorieten-kerk, een waar juweeltje van vroeggotische architectuur met een zeer interessant van elders afkomstig oud hoogaltaar.³⁾ gevoelden wij — tegen ons program in — toch eenige behoefte aan rust en versterking. Instinctmatig liepen wij daarom de eerste beste herberg in, waar de echt Keulse keuken met haar „Schweinepfeffer“ en het echt Keulse jolige volksleven ons zoodanig verkwikten, dat wij ons weldra in staat gevoelden, over te gaan tot bezichtiging van den dom en zijn schat.

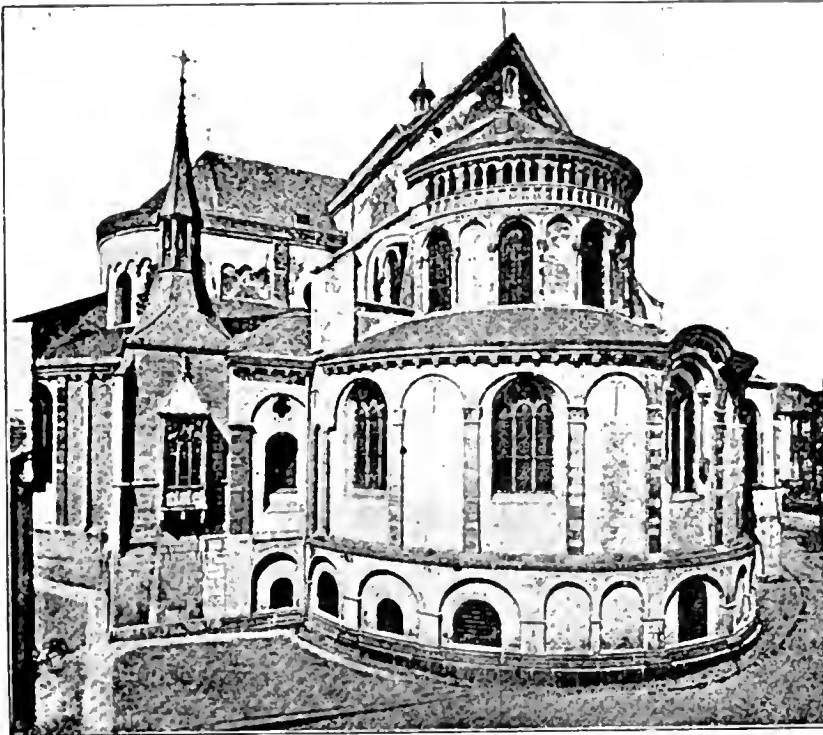
De Dom van Keulen — wat groot en stout geslacht, wat eeuw van geloof en begaafdheid, die zulk een gigantisch en harmonisch werk ontwierpen en vol vertrouwen durden beginnen! Kan het ons verwonderen, dat na honderden van jaren een ontaarde en machteloze generatie evermin kon gelooven aan de voltooibaarheid van den reuzenbouw als aan zijn natuurlijken oorsprong? Maar eere aan onze negentiende eeuw! Wat zoovele geslachten hadden gehoopt en met inspanning van alle krachten vergeefs beproefl, wat zoovele andere zelfs niet hadden durven hopen en

¹⁾ Kunst und Alterthum I 1. 163.

²⁾ Firmenich—Richartz in het genoemde artikel.

³⁾ Beschrijving en waardeering in „Zeitschrift für christliche Kunst“ II kol. 177.

beproeven, onze tijd heeft het gelukkig volbracht. Bijna vier eeuwen lang, van 1140 tot 1842, bleef de zoo beroemd geworden kraan van den zuidelijken toren „das Wahrzeichen Kolns” op dezelfde hoogte staan en haar schijbaar onverbid- delijk „Tot hiertoe en niet verder” verkondigen. Nog werd zij wel een enkelen keer vernieuwd, maar sedert de zestiende eeuw niet meer gebruikt. Weldra ver- zuinde men zelfs het voltooide deel van den reuzenbouw te onderhouden; de wereld kende geen droeviger ruïne. „So blieb der Dom unvollendet und stand als ein doppeltes Denkmal des erhabensten Geistes und des kunstreichsten Vermögen, und hinwieder der Alles storenden Zwietracht ein Sinnbild der gesammten Geschichte des Deutschen Volkes.”

SINT MARIA IM CAPITOL.

En thans? Den 4^{den} September 1842 werd met de oude kraan de eerste steen opgehesen, waarmede de voortzetting van het zoo lang onderbroken werk zou begonnen worden; nog geen veertig jaren later, den 14^{den} Augustus 1880 verkondigden de op beide torens uitgestoken vlaggen de plaatsing van den laatsten steen der kruisbloem, en daarmede de voltooiing van den dom. Zes honderd twee en dertig jaren waren vervlogen, sinds de grondsteen was gelegd.

Zeer zeker heeft meester Gerard, of wie ook het plan van den dom ontwierp, de Fransche kathedralen, inzonderheid die van Amiens en Beauvais gekend en bij

zijn ontwerp voor oogen gehad. Maar ofschoon hij deze, inzonderheid eerstgenoemde vooral in het hoogkoor bijna herhaalde, toonde hij zich toch ten volle een oorspronkelijk meester in de consequente ontwikkeling van het geheel. Het is eene grootsche gedachte, die het gansche plan doordringt en bezielt. Alles, tot het geringste toe, voegt zich als van zelf en organisch in het imposant geheel: zoo schiep de meester dat wonderwerk van evenwicht, dat meesterstuk van stoutheid en overleg, welks grootsche eenheid in geheel de Gothische kunst zonder weerga bleef. Beantwoorden in de kathedraal van Amiens aan de vijf beuken van het koor slechts drie beuken van het langschip, tegen welke de westelijke torens zijn aangebouwd; de meester van den Keulschen dom kwam op de grootsche gedachte, de vijf beuken van het koor ook in het langschip voort te zetten; zoo bracht hij harmonie in de verstoorde eenheid der massa's; de kruisvorm van den aanleg, welke in het plan der Fransche katedralen bijna verloren was, kwam weder triomfantelijk te voorschijn. Zoodanige rijkere ontwikkeling van het langschip had een nog rijker en stouter ontwikkeling ten gevolge. In plaats van de reuzentorens tegen het langschip aan te bouwen, kwam de ontwerper op de geniale gedachte, de benedenverdiepingen dier torens mede in het langschip te betrekken. En juist hierin is de eigenaardigheid van den Keulschen dom te zoeken.

Het schijnt als een denkbeeld uit een tooverspreukje, eene torenpyramide van bijna 160 meters hoogte op pijlers te plaatsen; en toch is zulks in den dom van Keulen geschied. Zoodra de vrome bezoeker door de portalen der westzijde binnentreedt, opent zich voor hem het gezicht in de heerlijke ruimte van langschip en koor. Op geweldige maar rijk ontwikkelde pijlers verheffen zich de verdiepingen der torens licht en luchtig tot aan de hoogte der gewelven van het langschip.

Of nu het grootsche monument ten volle en in alle opzichten bevredigt? Het inwendige van den dom is zeker van onvergelykelijke schoonheid en majesteit. Wat G. Forster eens schreef van het toen eerst pas voltooide koor, geldt op nog treffender wijze van het iawendig der thans volbouwde geheele kathedraal: „Die Pracht des himmelan sich wölbenden Chores hat eine majestätische Einfalt, die alle Vorstellung übertrifft. In ungeheurer Länge stehen die Gruppen schlanker Säulen da, wie die Bäume eines uralten Forstes; nur am Gipfel sind sie in eine Krone von Aesten gespalten, die sich mit ihren Nachbarn zu spitzen Bogen wölbt und dem Auge, das ihnen folgen will, fast unreachbar ist. Lässt sich auch schon das Unermessliche des Weltalls nicht im beschränkten Raume versinnlichen, so liegt gleichwohl in diesem kühnen Emporstreben der Pfeiler und Mauern das Unaufhaltsame, welches die Einbildungskraft so leicht in das Grenzenlose verlängert. Die griechische Baukunst ist unstreitig der Innbegriff des Vollendeten, Uebereinstimmenden, Beziehungsvollen, Erlesenen, mit einem Worte: des Schönen. Hier indessen an den gotischen Säulen, die einzeln genommen, wie Rohrhalme schwancken würden und nur, in grosser Anzahl zu einem Schaft vereinigt, Masse machen

urd ihren geraden Wuchs behalten können unter ihren Bogen, die gleichsam auf nichts ruhen, luftig schweben, wie die schattenreichen Wipfelbäume des Waldes, hier schwebt der Sinn in Uebermuth des künstlerischen Beginns. Jene griechischen Gestalten scheinen sich an alles an zu schliessen, was da ist, was menschlich ist; diese stehen wie Erscheinungen aus einer anderen Welt, wie Feenpalaste da, um zeugniss zu geben von der schöpferischen Kraft im Menschen, die einen einzelnen Gedanken bis auf das Aeusserste zu verfolgen und das Erhabene selbst auf einem masslosen Wege zu erreichen weiss'!...

SINT SEVERIJN.

Maar verschaft de Keulse kathedraal ook door haar uitwendig een gelijk ongekend en ongemengd genot, dezelfde harmonische bevrediging? Uit de verte gezien, zonder allen twijfel. Haar silhouet is overheerlijk. Maar van nabij beschouwd bevredigt zij in haar groote lijnen niet allen in gelijke mate. De twee

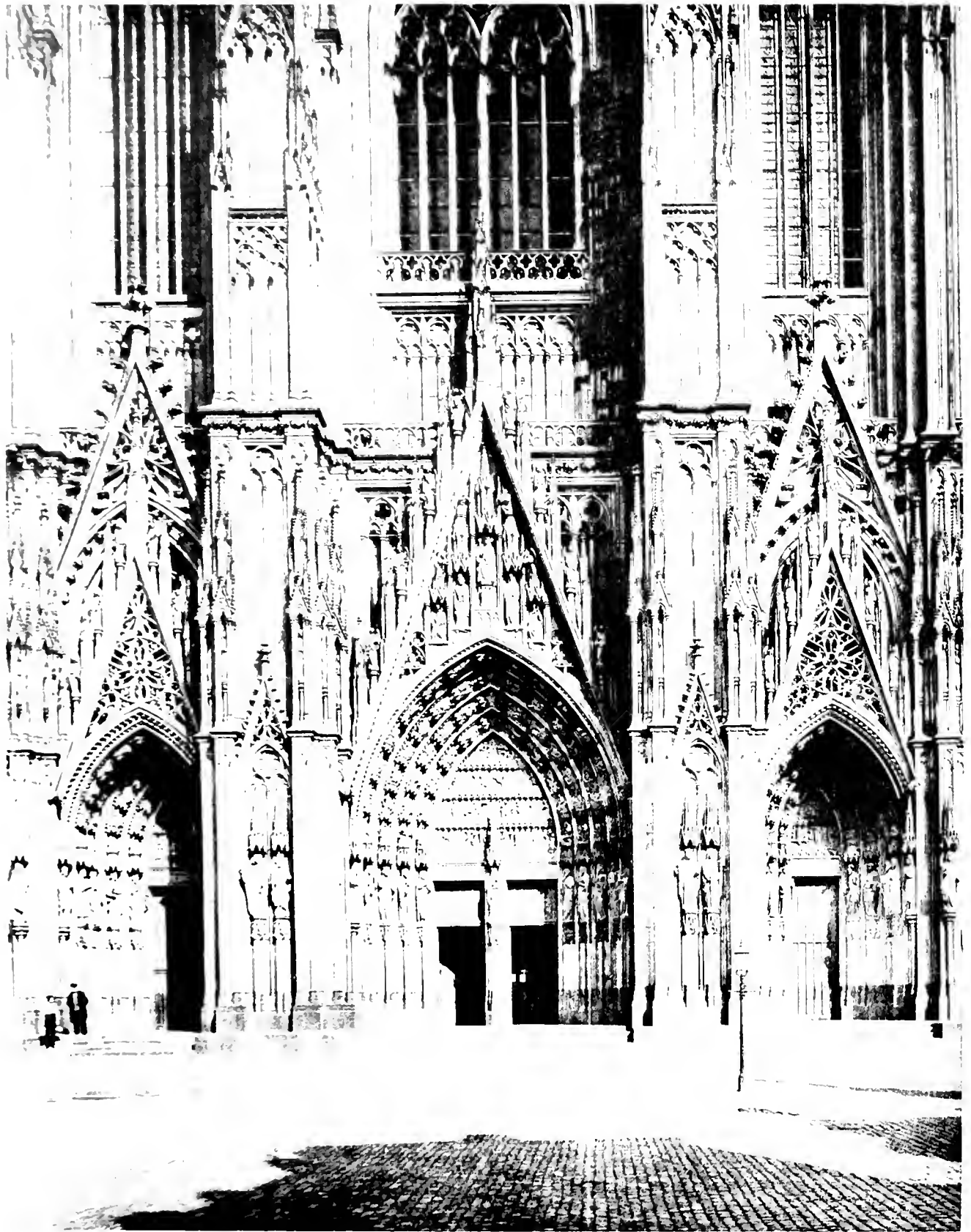
maetlice torenpyramiden schijnen dan veel lager dan zij in waarheid zijn, en tusschen de geweldige breedte harer benedenverdiepingen lijkt de middengevel met zijn prachtig hoofdportaal zoo smal, dat men daarachter geen middenbeuk zoekt van zoo groote breedte als hij in waarheit afsluit. Ook schijnt het langschip, waarvan twee travee's binnen de torens liggen, wellicht dientengevolge wat kort. Dat waren erkele opmerkingen, welke althans eenigen onzer maakten, maar anderen meenden, dat deze gebreken, indien zij gebreken mochten heeten, geheel verdwenen of ruimschoots vergoed werden door het machtig rijzige, het stout hemelwaarts strevende van den gigantischen bouw.

Zoo dikwerf men ook den Keulschen dom bezoeke, steeds bespeurt men meer lust, zich over te laten aan den imposanten en harmonischen indruk, dien het geheel maakt, dan over te gaan tot bewondering van de details en van de talen belangrijke kunstwerken, welke inzonderheid in de koorkapellen verspreid zijn. En zoo toefden ook wij betrekkelijk lang vooral op die geheel eenige plek, in het midden der viering, van waar men geheel het inwendige van den reuzendom voor oogen heeft. Maar wij zouden dezen keer zeker niet wijs hebben gehandeld door ons uitsluitend aan zoodanige genieting over te geven. Onder het geleide toch van den Heer Schnütgen hadden wij eene zeldzame gelegenheid, de kunstschaten van den dom te zien en — te waardeeren. En zoo volgden wij hem met graagte door al de beuken, het hoogkoor, den kooromgang met zijn kapellenkrans en het laatst naar de schatkamer, de sacristie en de kapittelzaal, steeds genietend en tevens leerend. Onvergetelijk zullen ons inzonderheid steeds de oogenblikken blijven welke wij voor het „Dombild” doorbrachten en het uur en meer, in de schatkamer gesloten. Alleen met den schrijn van de lh. Drie Koningen hield onze gids ons zeker een klein half uur bezig en leerde ons door een minitieuze verklaring ten volle beseffen, welke enorme schatten de geloovigen der dertiende eeuw voor de eer der Heiligen offerden en met wat groote bedrevenheid, wat fijnen zin, wat taaië volharding de middeleeuwsche meesters die schatten in weer galooze kunstwerken omschiepen.

Met eene wandeling rondom den dom besloten wij ons bezoek. Daarbij was het ons voornamelijk te doen, om de nieuwe bronzen deuren te bezichtigen, welke men sedert eenigen tijd begonnen is, in de verschillende portalen aan te brengen. Verdienen die van de zuid en westzijde, door professor Hugo Schneider van Kassel ontworpen, zeer zeker hoogen lof ¹⁾, zij laten toch de deuren, door onzen medebroeder Wilhelm Mengelberg in het noordelijk portaal geplaatst verre achter zich. Onze Utrechtsche meester heeft het gewaagd, de boeien van het program te breken, welke professor Schneider in zijn scheppingen blijkbaar belemmerd hebben; hij heeft terecht gemeend, dat aan de deuren van Keulen's dom de figurale toonië niet mocht ontbreken, en heeft zijne hoogst zinrijke conceptie op eene waar-

¹⁾ Zeitschrift für christliche Kunst. II Kol. 241 vv.

lijk meesterlijke wijze uitgevoerd. In zijne Zeitschrift ¹⁾ heett de Heer Schmutgen bij eene welgeslaagde reproductie van de deur eene uitvoerige beschrijving en oordeelkundige waardering gevoegd, uit welke ons slechts deze korte maar veelzeggende aanhaling worde toegestaan:

„An der *Mengelberg'schen Thure*... wirkt der figurliche und der monumentale Schmuck, mag letzterer in Blatt oder Rankenwerk, in phantastischem Thier- oder Fratzenwerk bestehen, so gegenseitig sich ergänzend, so mannigfaltig und doch so einheitlich zu gleicher Zeit, dass man aus diesem harmonischen Gebilde nichts, aber auch gar nichts entbehren möchte. Hier athmet alles in vollendetem Masse den so realistischen und doch wiederum so phantasievollen Formengeist des XIV. Jahrh. der rheinischen Plastik in der so wunderbaren Eigenart, welche sie im Kölner Dom, seinen Stein und Holzskulpturen angenommen hat. Die innigste Vertrautheit mit diesen so charakteristischen Formen war erforderlich, wenn die Thure des Domes in alleweg würdig sein sollte. Und sie ist es bis zu dem Masse, dass die Behauptung nicht gewagt erscheint, selbst in der Ursprungszeit des Domes würde die Plastik auch in *stilistischer* Beziehung vielleicht wohl ein strengeres, aber kaum ein anmuthigeres und befriedigenderes Gebilde zu Stande gebracht haben.“

Het was voor den Heer Mengelberg blijkbaar een groote voldoening, aan de poort van den Dom zijner geboortestad voor het daar geleverde kunstwerk de gelukwensen te ontvangen van zijn gildebroeders en tegenwoordige landgenooten, in wier midden hij door tal van steeds volmaakter scheppingen zich tot dien veelzijdigen en rijpen meester ontwikkeld heeft, dien zijn aan kunstwerken en kunstenaars vroeger en thans zoo rijke geboortestad nu aan ons benijdt.

Onze laatste halte, het noordelijk portaal van den dom, wees ons de richting aan, in welke wij weldra huiswaarts zouden keeren. Maar voor ons vertrek had in ons hotel „Zur ewigen Lampe“ nog een echt broederlijke en feestelijke maaltijd plaats, bij welke wij natuurlijk niet verzuimden, met den besten beker wijns, dien de Rijn oplevert, onzen innigen dank te betuigen aan de twee voortreffelijke mannen, die in het Heilig Keulen onze gidsen waren geweest, *Dr. August Reichensperger* en *Kaunnik Alexander Schmutgen*.

¹⁾ IV K. l. 232 vv.

Eerstgenoemde had 's avonds te voren in eene toespraak o.a. tot ons gezegd: Bleiben Sie treu Ihrem Prinzipie und lassen Sie sich nicht verführen und ködern, wenn man Ihnen sagt: „Dieses oder Jenes ist doch *auch* schön.“ Es gibt nur Schönes oder Hässliches; das *Auchschöne* besteht nicht und hat keine Berechtigung.“ Een kostelijk woord van den ridderlijken strijder voor het *ware* schoon, die uit eene ondervinding van meer dan vijftig jaren weet, hoe men op gezegde wijze in de kunst elke verzaking van beginsel tracht te vergoelijken. Wij meenen hem de verzekering te mogen geven, dat zijn woord bij ons op goede aarde viel, vooral nu wij in het Heilig Keulen zoovele en zoo heerlijke kunstwerken zagen, die juist omdat zij niet *auch* schön zijn, die eeuwen trotserden en geslacht op geslacht stichten en verheffen.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN

HET ST. BERNULPHUS-GILDE TE UTRECHT,

opgemaakt in Juli 1893.

BESCHERMHEER

Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Mgr. P. M. SNICKERS,
Aartsbisschop van Utrecht.

BESCHERMENDE LEDEN.

Z. D. H. Mgr. C. J. M. Bottemanne, Bisschop van Haarlem.	A. van de Laar, Vic.-Gen van het bisdom 's Hertogenbosch.
Z. D. H. Mgr. W. van de Ven, Bisschop van 's Bosch.	Mgr. A. H. van de Corput, Vic.-Gen. van het bisdom Breda.
Z. D. H. Mgr. P. Leijten, Bisschop van Breda.	Mgr. Dr. P. J. Hoefnagels, Vic.-Gen. van het bisdom Roermond.
Z. D. H. Mgr. F. A. H. Boermans, Bisschop van Roermond.	Mgr. C. van der Veecken, Proost te Hoeven.
Mgr. F. P. van de Burgt, Vic.-Gen. van het Aartsbisdom Utrecht te Rijsenburg.	Mgr. Dr. W. Everts, lid der Tweede Kamer der Staten Generaal te Roermond.
A. J. Callier, Vic.-Gen. van het Bisdom Haarlem.	P. van Hooff S. J., Oud-Directeur van het Gymnasium te Katwijk Mariendaal.

E E R E L E D E N.

- August van Assche, Architect te Gent.
 Baron J. Bethune-d'Ydewalle, Oudheidkundige te Gent.
 Dr. P. J. H. Cuijpers, Architect te Amsterdam.
 Ad. Delvigne, Pastoor te Brussel.
 Jules Helbig, Artiste peintre, Rue de Joies te Luik.
 Dr. Aug. Reichensperger, Appell. Gerichtsiath te Keulen.
 E. Reclus, Kan. en Professor te Leuven.
 Dr. H. J. A. M. Schaepman, Lid der 2e Kamer te Rijsenburg.
 A. Schnütgen, Domkapitular te Keulen.
 Mr. Stuart Knill, Baronet Cheriff of the City te Londen.
 Jhr. Mr. V. de Stuers, Referendaris aan het Min. v. Binnenl. Zaken, Oudheidkundige te 's Hage.
 W. H. J. Weale, Conservator van het South-Kensington Museum te Londen.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

- M. W. van der Aa, te Amsterdam.
 Mgr. J. Bos, Rector van het Weeshuis te Rotterdam.
 Ant. Fock, Kunstschilder te Bussum.
 Th. Heerkens, Oudheidkundige te Zwolle.
 A. Hermans, Oudheidkundige te Eindhoven.
 J. Hezenmans, Architect te 's Bosch.
 W. Hillen, Pastoor te Venraai.
 Thomas van Hoogstraten, O. P. Professor te Huissen.
 A. van Lommel S. J., Geschiedkundige te Mariendaal.
 Dr. W. J. F. Nuyens, Geschiedkundige te Westwoud.
 J. A. de Rijk, Professor te Voorhout.
 M. Schenk, Kunstschilder te Amsterdam.
 Leo Tepe, Letterkundige te Oberlahnstein.
 Mr. A. J. Vos de Wael, te Zwolle.
 H. J. Wennekers, Architect te Amsterdam.
 M. A. H. Willemsen Pastoor te Sint Odiliënberg.

GEWONE LEDEN.

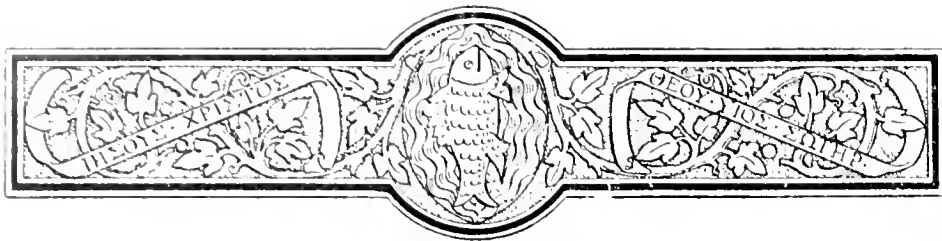
- Dr. Alf. Ariëns Kapelaan te Enschede
 S. Asma, Pastoor te Kolmschaten.
 A. J. Aukes, Deken en Pastoor te Leeuwarden.
 N. van Balen, Pastoor te Zwolle (St. Michael).
 T. J. J. Bartels, Pastoor te Vierakker
 J. Berendsen Rector te Amersfoort.
 H. H. Bergmann, Pastoor te Houten.
 M. Berk, Pastoor te Amersfoort (H. Franc Xav.).
 Th. van Berkel, Kapelaan te Harmelen.
 J. Berndes, Kapelaan te Arnhem (St. Walburgis).
 G. J. Beverborg, Kapelaan te Utrecht. (H. Martinus).
 G. Blankvoort, Pastoor te Reutum
 C. F. Le Blanc, Pastoor te Everdingen.
 A. B. van Blaricum, Pastoor te Montfoort.
 J. Bless, Pastoor te Uithoorn.
 J. G. ten Bokum, Pastoor te Oostereind (Friesland).
 P. Boermans, Kapelaan te 's Heerenberg.
 Bernard J. A. de Bont, Verlengde Vondelstraat Amsterdam.
 P. E. L. Bosman, Pastoor te Groenlo.
 T. A. Bosman, Pastoor te Lobith.

- C. Bouman, Deken en Pastoor te Nieuwkoop.
- F. Bult, Rector van het St. Gregoriusgesticht te Utrecht.
- Th. A. te Braake, Pastoor te Arnhem (H. Martinus).
- P. H. T. Braam, Pastoor te IJselmuiden.
- L. ten Brink, Pastoor te Overveen.
- Dr. G. Brom, Kapelaan te Groningen (H. Martinus).
- J. H. Brom, Goudsmid te Utrecht.
- A. Brouwer, Kunstschilder te Hilversum.
- Dr. H. J. T. Brouwer, Professor te Rijnsburg.
- T. Brouwer, Deken en Pastoor te Sneek.
- A. M. C. van Cooth, Rector Pius gesticht te Amsterdam.
- Joseph Cuijpers, Architect en Civiel-Ingenieur te Amsterdam.
- J. A. H. Deriks, Pastoor te Elst.
- A. Derkinderen, Kunstschilder te Laren bij Hilversum.
- J. L. H. Dobbelman, Deken en Pastoor te Arnhem. (H. Walburgis).
- H. W. Dorrestijn, Pastoor te Indoornik. (Gelderland).
- A. H. G. Driessen, Kapelaan te IJselstein.
- G. van Dijk, Pastoor te Langeraar. (Zuid-Holland).
- L. H. van Egeren, Pastoor te Oud-Zevenaar.
- C. van Elmpt, Kapelaan te Utrecht. (St. Catharina).
- W. F. Elsen, Deken en Pastoor te Groningen. (St. Martinus).
- B. Eppink, Pastoor te Steggerda.
- F. Eppink, Kapelaan te Utrecht.
- J. G. H. C. Essink, Kan. en Plebaan te Utrecht.
- A. van Everdingen, Kunstschilder te Utrecht.
- L. A. F. X. Fock, Kapelaan te Utrecht.
- G. Funnekotter, Rentenier te Utrecht.
- E. Geerdink, Pastoor te Vianen.
- H. van der Geldt, Beeldhouwer te 's Hertogenbosch.
- H. I. J. Geuer, Glasschilder te Utrecht.
- J. F. Gommich, pastoor te Herwen en Aerdt.
- J. van Gorkum, Arts te Arnhem.
- J. J. Graaf, Deken en Pastoor te Oulkerk a d Amstel.
- J. R. van Groeningen, Pastoor te Hasselt bij Zwolle.
- Dr. J. Haanebrink, Rector van het St. Elisabeths gasthuis te Arnhem.
- H. J. Hackfoort, Pastoor te Vollenhoven.
- Jos. van Hal, Lid van de Gedep. Staten te Breda.
- J. C. Hamers, Pastoor te Veendam.
- G. Hartman, Pastoor te Utrecht.
- A. J. H. van Heck, Pastoor te St. Oedenrode.
- J. G. Heeres, Pastoor te Bunnik.
- Mr. W. P. A. Hellegers te Amsterdam.
- A. J. A. Hens, Pastoor te Breukelen.
- Th. Hendriks, Kapelaan te IJselstein.
- Dr. A. Hensen, Professor te Warmond.
- G. W. van Heukelum, Pastoor te Jutfaas.
- L. Hezemans, Pastoor te Westwoud.
- E. van Hinsbergh, Assistent te Hengelo. (Overijssel.)
- J. T. Hofman, rustend pastoor te Schalkwijk.
- P. J. Hogenboom, Pastoor te Kabauw.
- F. A. P. Holland, Pastoor te Naarden.
- T. W. Holtslag, Pastoor te Gendringen.
- W. A. H. Hoogveld, Pastoor te Goor.
- J. W. Hoorneman, Pastoor te Steenwijk.
- Mgr. Dr. J. A. H. G. Jansen, Professor te Rijnsburg.
- L. E. Jansen, Pastoor te Amsterdam (O. L. V.).
- G. F. W. Jansen, Kerkschilder te Zevenaar.
- W. G. B. Jansen, Pastoor te Zeist.
- A. de Jong, Kapelaan te Utrecht. (H. Martinus).
- J. H. Joosten, Pastoor te St Nicolaasga.

- A. H. W. Kaag, Pastoor te Duivendrecht.
 H. H. Kanne, Pastoor te Mijdrecht.
 J. A. Kellencer, Pastoor te Maurik.
 Th. van Kent, Mr. Timmerman te Utrecht.
 G. J. J. Kerstens, Pastoor te Workum.
 T. de Klaver, Pastoor te Vleuten.
 H. J. Kleve, Pastoor te Amersfoort.
 (O. L. V.).
 B. H. Klönne, Rector te Amsterdam.
 (Begijnenhof)
 A. Kniep, Mr. Smid te Utrecht.
 H. B. Kok, Kan. Deken en Pastoor te Utrecht.
 J. C. H. Kok, Pastoor te Frederiksoord.
 J. A. Koopmans, Pastoor te Heeten.
 (Overijssel).
 T. H. Kortenhorst, Pastoor te Abcoude.
 Mgr. M. J. A. Lans, Pastoor te Schiedam.
 (O. L. V.).
 C. van de Leemkolk, Pastoor te Hamersveld.
 J. W. van Leullèn, Kan. Deken en Pastoor te IJsselstein.
 J. F. A. Lindsen, Oudheidkundige te Utrecht.
 Dr. T. L. Lunter, Kapelaan te Utrecht.
 M. van Maarschalkerweerd, Orgelmaker te Utrecht.
 Jos. Mengelberg, te Utrecht.
 W. Mengelberg, Beeldhouwer te Utrecht.
 Otto Mengelberg, te Utrecht.
 E. Mengelberg, Keulen.
 Ph. J. M. Menger, Stempelsnijder aan 's Rijks Munt te Utrecht.
 A. N. M. Meijer, kapelaan te Beltrum.
 B. van Meurs, S. J., te Kuilenburg.
 Nic. Molenaar, Architect te 's Hage.
 W. Müller, kapelaan te Duistervoorde.
 B. C. H. Munninghoff, Pastoor te Loenen op de Veluwe.
 J. H. Nagels, pastoor te Buurse.
 B. T. Nasz, Deken en Pastoor te Maarsen.
 N. Nelis, Architect te Haarlem.
 C. W. Nieuveld, Kapelaan te Zwolle.
 (O. L. V.).
 Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer, President der Gezellen-Vereeniging te Amsterdam.
 Mr. Dr. W. K. Nolens, Professor te Rolduc.
 J. M. van Oppenraaij, Deken en Pastoor te Zutphen.
 Dr. I. A. van Os, Pastoor te Groningen.
 (H. Joseph).
 S. C. van Os, Pastoor te Hengelo (Gelderland).
 G. J. C. Overwijn, Kapelaan te Arnhem.
 (S. Walburgis).
 H. van Peer, Pastoor te Soest.
 H. B. Poppe, Rector te Noord-Deurningen bij Denekamp.
 P. Post, Kapelaan te Utrecht. (O. L. V.)
 A. H. Potberg, Kapelaan te Uithoorn.
 J. W. Pruijn, pastoor te Enter.
 M. H. Rademaker, Kapelaan te Baarn.
 E. J. A. Reigers, Pastoor te Doesburg.
 W. A. J. Reijgers, Pastoor te Lathum.
 J. P. Reijmer, Pastoor te Winschoten.
 W. te Riele, Deventer.
 H. Robbers, Arnhem.
 T. S. Roes, Pastoor te Utrecht. (O. L. V.).
 J. H. Rolles, Pastoor te Dokkum.
 G. van Rooijen, pastoor te Neede.
 W. Roozen, Pastoor te Oegstgeest.
 Th. G. J. van Rossum, Boekhandelaar te Utrecht.
 A. A. J. van Rossum, Pastoor te Benschop.
 J. F. T. van Rossum, te Utrecht.
 Fr. van Rossum, te Utrecht.
 J. H. Ruscheblatt, Deken en Pastoor te Alkmaar.
 R. E. T. Rutjes, Pastoor te Angeren.
 J. P. van Santen, Deken en Pastoor te Liederholthuis.
 Dr. J. M. Schröder, Kapelaan te Utrecht.
 (O. L. V.).
 Dr. A. M. C. Schaepman, Secretaris van het Aartsbisdom te Utrecht.

- A. van Schaik, Pastoor te Kamerik.
 J. A. S. van Schaik, Secretaris van het Aartsbisdom te Utrecht.
 C. Scheiberling, Pastoor te Vogelzang.
 H. H. Sinnige, Pastoor te Ouden Rijn.
 J. J. Sletering, Pastoor te Harlingen.
 L. Slinger, rector te Ootmarsum.
 Mr. Anton M. A. Smits, Binnenkant, Amsterdam.
 H. Scholten, Assistent te Liederholthuis.
 Th. Smit, Kapelaan te Utrecht. (O. L. V.)
 H. A. van Spanje, Jur. Cand.-Lic. Rector te Velp.
 H. L. Spoorman, Deken en Pastoor te Delft. (H. Hippolytus).
 Jan F. M. Sterck, Letterkundige, Keizersgracht Amsterdam.
 F. L. Stracké, Beeldhouwer te Haarlem.
 A. M. C. J. Swinkels, Rector te Leiderdorp.
 N. F. Taverne, Deken en Pastoor te Rotterdam.
 Alfred Tepe, Architect te Rijsenburg.
 Richard Tepe, te Maarsse.
 P. J. Terhorst, Pastoor te Schalkwijk.
 H. Terwindt, Assistent te Everdingen.
 A. J. Thelink, Pastoor te Lomiker.
 R. J. J. Ter Horst, Pastoor te Mechelen.
 J. H. Vaas, Kapelaan te Utrecht (H. Willibrordus)
 H. C. Verheul, Pastoor te Zwolle. (O. L. V.)
 R. Verhoeven, Pastoor te Kampen.
 J. A. Verstege, Pastoor te Nijkerk.
 P. B. Vismans, Pastoor te Nederhorst-den Berg.
 Dr. Th. Vlaming, Professor te Warmond.
 R. J. T. van Vree, Kapelaan te Lobith.
 H. A. P. C. van der Waarden, Kapelaan te Maarsse.
 P. J. Wagemakers, Kap. te Breda
 G. F. van Wagenberg, Pastoor te Sloten.
 Alb. Weijers, Ord. Praed. Kapel. te Utrecht.
 W. Wessels, Pastoor te Zevenaar.
 J. Westerman, Kan. Deken en Pastoor te Duiven.
 H. van de Wetering, Pastoor te Hilversum.
 P. W. van de Weijer, Boek- en Plaatdrukker te Utrecht.
 J. Weve, Stads-Architect en Civiel-Ingénieur te Nijmegen.
 G. P. Wolff, Pastoor te Vaassen.
 C. L. Zellerhoff, Bankier te Utrecht.
 H. A. van Zanten, Pastoor te Nes en Swaluwebuurt.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN

HET ST. BERNULPHUSGILDE TE UTRECHT, OVERLEDEN

Van den 1sten Zondag van den advent 1869 tot in den
Zomer van 1893.

BESCHERMHEER.

Z. D. H. Mgr. A. I. Schaepman, Aartsbisschop van Utrecht

BESCHERMENDE LEDEN.

Z. D. H. Mgr. J. Zwijsen, Aartsb.-Bisschop van 's Hertogenbosch.
Z. D. H. Mgr. J. van Genk, Bisschop van Breda.
Z. D. H. Mgr. G. P. Wilmer, Bisschop van Haarlem.
Z. D. H. Mgr. H. van Beek, Bisschop van Breda.
Z. D. H. Mgr. J. F. A. Kistemaker, Bisschop van Uranapolis
Z. D. H. Mgr. H. J. A. van Ewijk, Apost. Vic. van Curaçao.
Z. D. H. Mgr. J. A. Paredis, Bisschop van Roermond.
Z. D. H. A. Godschalk, Bisschop van 's Hertogenbosch.

Mgr. G. F. Vrege, Vic. gen. van het bisdom Haarlem.
Mgr. Dr. T. J. H. Borret, Rustend Pastoor te Bergen.
Mgr. Th. Brouwer, Kan., Deken en Pastoor te Arnhem
Mgr. W. A. H. van Bijlevelt Vic.-Gen. Deken en Pastoor te Maarssen.
Mgr. H. J. Smidt, Vic.-Gen. en Kan. te Utrecht.
Mgr. J. A. Smits, Prot. Apost. en Hoofd-redacteur van *de Tijd*.
Mgr. Dr. W. Steenhoff, Pastoor te Soest.
Mgr. F. C. Swagemakers, Vic. Gen. en Kan. te 's Bosch.

E E R E L E D E N.

Dr. A. Essenwein, dir Germ museum
te Neurenberg
L. Hendrix, Kunstschilder te Antwer-
pen.

Jos Habets, Rijks-archivaris te Maastricht.
Ch. de Linas, Oudheidkundige te Arras.
(Frankrijke.
Mgr. J. A. Wensing, Oud Prof. te Utrecht.

C O R R E S P O N D E E R E N D E L E D E N.

W. Bartels, Pastoor te Hulst (Duitsch-
land).
J. Geerdink, Rustend Pastoor te Oot-
marsum.
J. Schulz, Pastoor te Aken.

Dr. M. Smiets, Pastoor te Oud Valken-
burg.
C. Ed. Taurel, Kunstgraveur te Amster-
dam.
J. A. Wolff, Vicarius te Calcar.

G E W O N E L E D E N.

Mgr. J. A. van den Akker, Kan. Deken
en Plebaan te Haarlem.
H. Bauer, Pastoor te Monster.
H. Blom, Kan., Deken en Pastoor te
Amersfoort.
A. L. van den Bosch, Rustend Pastoor
te Amersfoort.
L. J. van den Bosch, Pastoor te Amers-
foort.
H. D. Brenninkmeijer, Pastoor te Assen.
H. ten Brink, Pastoor te Hamersveld.
F. C. D. ten Brink, Pastoor te Lathum.
G. B. Brom, Goud- en Zilversmid te
Utrecht.
M. Claassen, Pastoor te Elden.
L. Clemens, Kapelaan te Saasveld.
H. G. van Coevorden, Deken en Pas-
toor te Enschedé.
G. J. Demes, Pastoor te Dokkum.
G. J. F. Drenth, Pastoor te Workum.
J. van Dijk, Pastoor te Bunnik.
F. A. van Dijk, Kan. en Plebaan te
Breda.
A. J. van Echteld, Pastoor te Vroomshoop.
G. J. Evers, Pastoor te Sensmeer.
Dr. J. Eulenbach, Pastoor te Oudorp.
Mgr. C. J. H. Franssen, Rector te Grub-
benvorst.

A. G. van Grinsven, Pastoor te Millingen.
W. A. van Groeningen, Kapelaan te
Aalbergen.
J. A. ten Hagen, Pastoor te Kabauw.
P. H. L. Hendriksen, Pastoor te Etten.
G. Hillhorst, Deken en Pastoor te Schalkwijk.
J. Hogeman, Pastoor te Slagharen.
A. Hulshof, Pastoor te Didam.
W. Hoorneman, O. S. A. Pastoor te
Amsterdam.
Mgr. F. W. A. Jansen, Deken en Pastoor
te Groningen.
J. L. R. Jansen, Deken en Pastoor te
Hilversum.
R. Jansen, Kan., Deken en Pastoor te
Arnhem.
M. W. de Jong, Kan. en Plebaan te
Utrecht.
B. Kerstens, Deken en Pastoor te Delft.
J. J. Keuken, Pastoor te Oude Rhijn.
H. Klauwers, Pastoor te Rijk Wetering.
C. J. van de Laar, Pastoor te Rijndijk.
H. I. B. L. Kloppenborg, Plebaan te
Utrecht.
J. A. Lazaar, Pastoor te Naaldwijk.
H. Leurink, Pastoor te Lossen.
H. T. van Lith, Deken en Pastoor te
Gouda.

J. D. L. Muller, Pastoor te Daifsen.
 C. P. M. Mutsaers, S. Theol. Lic. Professor te Rijsenburg.
 H. P. T. Oosterbaan, Pastoor te Schalkwijk.
 G. T. H. van Ogtrop, Past. te Amsterdam.
 J. W. D. Peelen, Pastoor te Breukelen.
 H. A. J. Peters, Plebaan te Utrecht.
 J. Putman, Kan. en Deken te Utrecht.
 J. Rikmanspoel, Pastoor te Zevenaar.
 G. Roelofs, Pastoor te Zwolle.
 F. L. van Romunde, te Utrecht.
 P. van Roggen, Pastoor te Harmelen.
 G. Schoonderbeck, Pastoor te Overveen.
 Mgr. J. W. L. Smit, Oud-Professor te Warmond.

Mgr. O. A. Spitzen, Kan. en Pastoor te Zwolle. (O. L. V.).
 H. J. Stiphout, Pastoor te Utrecht.
 F. T. Terwisscha van Scheltinga, Pastoor te Irnsum.
 H. A. Theunissen, Pastoor te Laren.
 J. Vahrenhorst, Pastoor te Hilversum.
 L. C. Velthuijzen, Kan., Deken en Pastoor te Wijk bij Duurstede.
 C. R. Vermolen, Pastoor te Hilversum.
 J. H. Verweij, Pastoor te Rumpst.
 B. van der Werf, Directeur te Rijsenburg.
 J. M. Westers, Pastoor te Joure.
 J. Westerveld, Pastoor te Montfoort.
 A. Wienholts, Pastoor te Groessen.
 G. A. Willemsen, Pastoor te Hilversum.

R. I. P.

M
7810
34
1810

Sint. Kermel-mus-gilde
Zenslar

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
